

HIA

SCRICFINIA

BIARMIA

LAPPIA
ORIENTALIS

MARE BOTNICVM

BOTNIA
ORIENTALIS

CARELIA

TAVASTIAVEL
TAVESTHIA

F

F SVETICVM

FINLANDIAVEL
FINNONGIA
GLIS AEGNVM

MARE FINONICVM
SIVE FINNSVETICVM

MOSCOVIE
PARS

LIVONIA
AOVILONARIS

RVSSIA
ALBA

QVINGOTHENHOLECTICVS

POPPINGELECTORIS CAN DE AN ALTH
AND - BELI CAETERISQVE TRIBVNTI
SOL. QVIBUS REPERITVR ANAGRE
QVIBUS APPELLAVIT RVSSIAV
POTESTATE QVANT DE HANOV -
QVIBUS APPELLAVIT RVSSIAV
DETERMINAVIT ANAGRE P
POTESTATE QVANT DE HANOV

MARKO LAMBERG &
SARI KATAJALA-PELTOMAA &
RAISA MARIA TOIVO

TILA JA TILALLISET IDENTITEETIT KESKIAJAN JA VARHAISMODERNIN AJAN SUOMESSA

Varhaismodernin ajan yhteiskunnassa tila oli ihmisille tärkeä ulottuvuus sekä konkreettisenä fyysisenä tilana että sille annettuina merkityksinä. Etäisyyksien hallinta otti oman aikansa ja sekä kulkeminen että tiedonvälitys tapahtuivat hitaasti. Tämä ei kuitenkaan estänyt ihmisiä liikkumasta ja pitämästä yllä yhteyttä kauempana oleviin yhteisöihin. Ihmiset pyrkivät tekemään tilaa itselleen tutuksi nimeämällä uusia paikkoja tutuilla nimillä, keräämällä tietoja ympäristöstään ja piirtämällä karttoja. Tila jäsentyy tässä luvussa keskuksen ja periferian, julkisen ja yksityisen sekä pyhän ja maallisen välisinä rajantekoina.

IHMISET OVAT TILALLISIA olentoja ja vuorovaikutuksessa ympäristönsä kanssa: he muokkaavat ja luovat tilaa ja antavat sille nimiä ja merkityksiä. Vastavuoroisesti tila vaikuttaa ihmisten kulttuuriin ja ajatteluun. Merkittävistä tiloista tulee ihmisten tietoisuuteen paikkoja, ja esimerkiksi koti tai asuinyhteisö saattavat olla heidän minäkuvansa rakennuspuita. Myös fyysinen ympäristö, kuten luonto ja rakennettu maisema sekä niiden eri elementit, voivat määrittää yksilöiden ja yhteisö-

< Olaus Magnuksen kuuluisa *Carta marina* vuodelta 1539 oli varhaisimpia kuvallisia tulkintoja siltä, miltä Pohjola ja sen eri osat, mukaan lukien Suomi, näyttivät. Kartan kuvitus välitti myös tietoja eri alueiden elinkeinonharjoituksesta. *Uppsalan yliopisto kirjasto*.

jen identiteettiä.¹ Lähestymme tilan käsitettä ja tilan tuottamista suurelta osin identiteetin näkökulmasta. Identiteetin näemme ennen kaikkea minuutta tuottavina prosesseina, liukuvina ja päällekkäisinä neuvotteluina ja tekemisen tapoina, joita voi olla yhtä aikaa useita. Tähän prosessiin kuuluu myös muita ominaisuuksia, kuten ikä, sukupuoli, etnisyyden ja sosiaalinen status. Yksilön tai ryhmän oman itseymmärryksen ohella identiteettiprosessiin kuuluvat tavat, joilla käsitystä itsestä tehdään tiettäväksi ja näkyväksi muille.²

Tarkastelemme varhaismodernia suomalaista yhteiskuntahistoriaa tilaulottuvuuden kautta. Luvun käsittely kattaa sekä konkreettisen fyysisen tilan että sille annetut merkitykset. Tarkastelun kolme pääteemaa ovat keskus ja periferia, julkinen ja yksityinen sekä pyhä ja maallinen. Näkökulmamme liikkuvat valtakunnan, paikallisyhteisön ja yksilön tasolla. Otamme näiden lisäksi huomioon yleiseurooppalaiset kytkökset. Identiteettiprosessin rakennuspuina tässä luvussa korostuvat erilaiset spatiaaliset elementit, paikallisuus ja alueellisuus, mutta myös osallisuus perheeseen, sukuun, sukupuoleen ja tiettyyn uskonnolliseen ryhmään.

Varhaismodernin fyysisen tilan tunnusomaisin piirre oli etäisyys ja siihen yhteydessä oleva saavutettavuus – ajateltiinpa sitten matkantekoa, tavaroiden kuljettamista tai viestien viemistä.³ Etäisyyksien merkitys oli suuri, ja niiden voittaminen oli välttämätöntä, jotta yhteisöjen välinen vuorovaikutus olisi ollut mahdollista ja jotta valtiot saattoivat ylipäätään muodostua ja toimia. Etäisyyksien voittaminen – tai ainakin niiden hallinta – tapahtui monin eri tavoin: nimeämällä tilaa, keräämällä tietoa tilasta (myös kartallistamalla) sekä synkronoimalla ajanlaskua.⁴ Tilaa voitiin myös eristää, suorastaan kansallistaa, tekemällä keskusjohtoisesti eroja yleiseurooppalaisiin ajanlaskukäytäntöihin, rajoittamalla yhteyden-

1 Tilallisesta käännteestä historian tutkimuksessa ja lähitieteissä, ks. Knuuttila & Piela 2006; *Scandia* 2/2008; *Historiallinen Aikakauskirja* 1/2010; Lamberg 2011; *Historisk Tidskrift för Finland* 1/2016.

2 Identiteetistä verbinä, tekemisenä ks. Alasuutari 2007, 174–175; identiteetin ja maailmankuvan yhteyksistä ks. Sulkunen ym. 2016, 8–31.

3 Stenqvist Millde 2007, luku 5; Korpela 2011, 96.

4 Vrt. Massey 2005; Anderson 2006, luku 3.

pitoa ja jättämällä kokonaiset alueet karttojen ulkopuolelle. Nämä piirteet näkyivät Suomenkin historiassa.

Varhaismoderninakin aikana tilaa jaoteltiin julkiseen ja yksityiseen, mutta ei täysin samoin perustein kuin nykyisin. Vallitsevan historiografian ongelma on usein anakronistisuus eli ilmiön sijoittaminen väärään aikayhteyteen: julkinen ja yksityinen sekä niihin liittyvät toimet ja velvollisuudet eriytyivät vasta 1800-luvulla. Vaikka julkisen ja yksityisen termit tai ainakin termien sisältö olivat keskiajalla ja uudella ajalla käytössä, ne eivät olleet aivan saman sisältöisiä kuin nykyään. Keskiajalla ja uuden ajan alussa pyhä ja profaani eli maallinen olivat olennaisia tilan jaottelun elementtejä.⁵ Pyhä voidaan nähdä paikan kategoriana, jolloin se oli kytköksissä virallisiin määritelmiin ja seremonioihin. Kirkot, jotka oli virallisesti vihitty Jumalan palvelukseen, olivat pyhiä. Profaania tilaa olisi tämän jaottelun mukaan muu, arkielämään kuuluva tila. Pyhän tila oli kuitenkin liukuva kategoria, ja pyhinä pidettiin muitakin paikkoja kuin kirkkorakennuksia.

Keskukset ja periferiat

Fyysisellä tilalla ja etäisyyksillä oli suuri merkitys esimoderneille yhteisöille ja yhteiskunnille, koska kulkeminen ja tiedonvälitys tapahtuivat hitaasti ja epävarmasti. Keskiajan todellisuudessa kyettiin vuodenajasta, keliolosuhteista ja kulkutavasta riippuen matkustamaan korkeintaan noin 70 kilometriä yhden päivän aikana, ja sekun oli miltei kaksi kertaa niin pitkä kuin tavanomainen päivän mittaan taivallettu matka.⁶ Vielä 1500-luvun lopulla kuninkaan Tukholmasta lähettämä kirje saattoi viipyä matkalla viisi viikkoa ennen kuin se tavoitti hänen Lounais-Suomessa työskentelevän virkamiehensä; muualla Suomeen kirjeen saapuminen kesti vielä kauemmin. Vaikka kirjeet joskus pääsivät perille nopeammin, lähettäjä ei koskaan voinut olla varma, kuinka kauan siihen menisi.⁷ Kuningatar Kristiinan nimissä Ruotsiin perustettiin valtiollinen postilaitos vuonna 1636, ja Suomen kenraalikuvernööri Per Brahe ulotti sen toiminnan Suomeen kaksi vuotta myöhemmin.⁸

5 Pyhän tilan käytöstä ja merkityksestä ks. Döring 2016, 7–31; Coster & Spicer 2005; Besserman 2006.

6 Retsö 2007, 52–61; Salminen 2013, 248–250.

7 Koskinen 2011, 156–159 ja kartat 16–18.

8 Nenonen 1999b, 179–185; Linnarsson 2010.

Luonnonolosuhteet ja säätila vaikuttivat merkittävästi liikkumiseen ja kommunikaatioon.⁹ Keskiajalta periytyvä tieverkosto oli vielä 1600-luvun Suomessa harva, mutta sitä täydensivät rannikoiden purjehdusreitit ja sisämaan vesireitit; talvisin kulkemisessa hyödynnettiin hankia sekä jäätyneitä soita ja vesistöjä. Vesireittien yhdistävää merkitystä on usein korostettu esiteollisista yhteiskunnista puhuttaessa: esimerkiksi Suomessa varhainen asutus keskittyi rannikoille ja saaristoon ja eteni mantereella jokilaaksojen ja vesistöjen varsia myötäillen. Päijänteen takainen sisämaa oli käytännössä tavoitettavissa vain vesireittejä pitkin.¹⁰ Sisämaan vesistöt mahdollistivat puolestaan karjalaisten ja venäläisten kauppa- ja verotusmatkat Laatokalta aina Perämerelle ja Lappiin ja vastaavasti hämäläisten kauppamatkat Kannakselle.¹¹

Sisävesillä saattoi tulla vastaan koskia ja kannaksia, jotka piti kiertää tai ylittää kantamalla vene ja tavarat seuraavaan suotuisaan rantaan.¹² Maanpinnan kohoaminen vaikeutti purjehtimista sisämaahan, minkä vuoksi satamia ja kauppapaikkoja piti siirtää lähemmäksi jokien alajuoksua ja merta. Näin kävi muun muassa Koroisille ja Ulvilalle, jotka menettivät alueellisen keskuspaikan asemansa Turulle ja Porille.¹³ Myös meren yhdistävä vaikutus toteutui Suomessa vain osittain: vaikka Pohjanlahti, Ahvenanmeri ja Suomenlahti kehittyivät omiksi vastakkaisiksi rannikoita yhdistäviksi talous- ja kulttuurialueikseen, merialueet olivat esimerkiksi Juutinraumaa leveämpiä ja vaarallisempia ylittää. Lisäksi meren tai ainakin rannikkovesien jäätyminen eristi Suomen useana talvena muusta Ruotsin valtakunnasta ja läntisestä Euroopasta. Vaihtoehtoinen maareitti Pohjanlahden rannikoita myötäillen oli pitkä. Olaus Magnuksen kuuluisa Pohjolaa esittävä kartta vuodelta 1539 kuvaa jäätyneen Pohjanlahden ja jäätyneen Suomenlahden ylittämistä reellä ja ratsain. Myös Ahvenanmaalta saattoi päästä joinain talviviikkoina reellä Uplantiin ja päinvastoin.¹⁴ Silti meren ylittäminen jääteitä pitkin oli epävarmaa ja vaarallista. Länteen ja keskusvaltaan suuntautuvaa yhteydenpitoa ajatellen Suomen väkirikkaimmat alueet sekä tärkeimmät kaupungit ja keskuslinnat sijaitsivat syysmyrskyistä keväiseen jäidenlähtöön asti hankalan ja usein mahdottomankin

9 Ks. myös luku 3 teoksessa *Suomalaisen yhteiskunnan historia* 1.

10 Nenonen 1999a, 144–148; Jokipii 1999, 451.

11 Mäntylä 1976, 106; Rantatupa 1988, 22, 33.

12 Nenonen 1999a, 144–148; Salminen 2014, 205–207.

13 Gardberg 1981, 14, 40.

14 Villstrand 2012, 21.

matkan takana. Kommunikaatiokatkos saattoi kestää miltei puoli vuotta.¹⁵

Merenylityksen hitaus ja riskit samoin kuin merenkulun toistuvat pitkäkestoiset tauot tekivät Suomesta alueen, jossa yhteiskunta kehittyi muusta Ruotsin valtakunnasta jossain määrin erilliseksi kokonaisuudeksi. Vuodesta 1362 vuoteen 1544, jolloin muodollinenkin vaalikuninkuus poistettiin, Suomen johtomiesten läsnäoloa uuden kuninkaan vaalissa ei pidetty välttämättömänä, jos sää esti heitä saapumasta paikalle.¹⁶ Vastavuo- roisesti Suomen suurimmassa kaupungissa ja katolisen ajan ainoassa piispankaupungissa Turussa toimi erityinen maanoikeus vähintään vuodesta 1411 ainakin 1500-luvun alkuvuosiin. Sen avulla torjuttiin haittaa, joka aiheutui siitä, että hallitsija ylimpänä oikeuden jakajana oli useimmiten kaukana. Vuonna 1623 toimintansa aloittanut Turun hovioikeus toteutti samaa tehtävää, joskin hovioikeuksia perustettiin muuallekin valtakuntaan, ei vain Suomeen.¹⁷

Keskiajalla ja vielä uuden ajan alussa ei ollut pysyviä pääkaupunkeja, vaan hallitsijat kiersivät valtakunnissaan.¹⁸ Tukholma kohosi 1400-luvulla Ruotsin valtakunnan tärkeimmäksi kaupungiksi, ja siitä tuli moderninkin määritelmän mukaan virallinen pääkaupunki ja valtakunnallinen hallinto- keskus 1600-luvulla. Tukholman nousua valtakunnan keskuksiksi selittää sen keskeinen maantieteellinen sijainti suhteessa muuhun valtakuntaan, johon suurvalta-ajalla kuului omistuksia myös Baltiasta ja Pohjois-Saksasta.¹⁹ Valtakunnassa oli myös lukuisia eritasoisia alueellisia keskuspaikkoja. Suomenpuoleisen valtakunnanosan tärkein keskuspaikka oli 1200-luvulta alkaen Turku, mutta Suomen niemelle rakennettiin ja perustettiin myös kruunun linnoja, kaupunkeja, kirkkoja sekä markkina- ja käräjäpaikkoja. Reformaatiokaudelle asti Suomessa toimi konventteja eli dominikaanien ja fransiskaanien tukikohtia ja yksi varsinainen katolinen luostari Naantalissa. Myös paikallisella eli pitäjän tasolla voidaan erottaa keskus tai keskuksia, kuten kirkko, pappila, kirkonkylä ja nimismiehen talo; samoin oli olemassa paikallisen tason periferioita, kuten syrjäkyliä tai syrjäisiä taloja. Vallan tyyssijat, kuten linnat, kartanot, kirkot, pappilat ja säterit, rakennettiin usein maantieteellisesti strategisille paikoille: etenkin keskuslinnoilla pyrittiin vakiinnuttamaan kruunun asemaa periferioissakin

15 Friberg & Friberg 1983, 19.

16 Diplomatarium Fennicum (DF) 695.

17 Hemmer 1965; Salminen 1993, 38; Karonen 2014, 238–239.

18 Strömberg 2013.

19 Friberg & Friberg 1983, 17–19; Villstrand 2012, 18–19.

sekä turvaamaan kruunun valtaa ulkoisia uhkia vastaan. Paikalliset valtakeskukset rakennettiin usein näkyville paikoille kulkureittien varrelle, ja asutus pyrki hakeutumaan niiden läheisyyteen tai näköyhteyden päähän. Näkyvien maamerkkien myötä niin kuningas ja keskusvalta, paikallinen kartano kuin kirkko ja hengellinen valtakin olivat jatkuvasti läsnä arjen tiloissa ja maisemissa.²⁰

Varhaismoderni valtionhallinto, jossa hallitsijat kiersivät keskuspaikasta toiseen, toi keskusvallan korkeimmat edustajat ajoittain lähelle syrjäseutujen asujaimistoa, mutta Ruotsin hallitsijat kävivät ja liikkuiivat Suomessa paljon harvemmin kuin Pohjanlahden länsipuolisilla alueilla. Poikkeuksen tekivät yksitoista kuukautta elokuusta 1555 heinäkuuhun 1556, jolloin Kustaa Vaasa ja hänen puolisonsa Katarina Stenbock ja valtaneuvos Svante Sture oleskelivät Etelä-Suomessa ja Ahvenanmaalla. Tuona aikana koko Ruotsin valtakuntaa johdettiin Suomesta. Kuninkaallinen läsnäolo oli 1500-luvun puolivälin jälkeen tuntuvaa, sillä Kustaa Vaasa lähetti poikansa Juhanan Suomen herttuaksi vuonna 1556 ja vieraili itse Suomessa uudestaan jo vuonna 1557. Juhana oleskeli Turun lisäksi varsinkin Ulvilan kuninkaankartanossa.²¹

Hallitsijan poissa ollessa hänen korkeimpia edustajiaan olivat keskuslinnojen päälliköt, voudit ja käskynhaltijat. Hallinnollista ja yhteiskunnallista valtaa oli keskittynyt myös Turun piispalle, joka oli Turun maanoikeuden jäsen. Vaikka reformaatio kavensi piispojen itsenäisyyttä suhteessa hallitsijaan, heidän valtansa rahvaaseen säilyi suurena. Reformaatio kytki kirkon aiempaa lujemmin osaksi valtakunnan hallintojärjestelmää. Keskusvallan ylläalueellisia hallitsemispyrkimyksiä ilmensivät käräjillä ja raatihuoneelta luetut julistukset, pappien kirkkoissa lukemat kuulutukset sekä pappien pitämät kinkerit.²² Vaikka matkanteon ja yhteydenpidon edellytykset ja vauhti eivät olleet olennaisesti muuttuneet keskiajasta, luterilaistuneessa yhteiskunnassa keskusvalta valvoi paikallisyhteisöjä ja ihmisten elämää monimuotoisemmin, intensiivisemmin ja säännöllisemmin kuin aikaisemmin.

Esivallan edustajien ja kansan kohtaamiset kuuluivat varhaismodernin yhteiskunnan toimintakulttuuriin ja edellyttivät korkea-arvoisiltakin henkilöiltä ajoittaista matkustamista periferioihin. Turun piispalla oli ennen vuonna 1554 tapahtunutta Viipurin hiippakunnan perustamista euroop-

20 Maaranen 2011; Tiilikkala 2016, 28–29.

21 Jaakkola 1958, 263–265; Edgren & Gardberg 1996, 283.

22 Papiston roolista yhteiskunnallisessa tiedottamisessa ks. etenkin Widén 2002.

palaisittain ja pohjoismaisittainkin laaja toimialue, joka edellytti toisinaan vaivalloisia tarkastusmatkoja esimerkiksi Savon perukoille.²³ Etenkin Päijänteen takainen Itä-Suomen sisämaa sijaitsi kaukana Tukholmasta, Turusta ja Suomen rannikoista. Ruotsin valtaneuvosto päätti vuonna 1504 Turun piispan Lars Suurpään aloitteesta perustaa Savoan ja Karjalaan uusia seurakuntia. Siellä asuvalla väestöllä oli pitkät matkat lähimpiin kirkkoihin, minkä vuoksi lapsia jäi kastamatta ja syrjäseutujen asukkaat elivät kuin ”pakanat ja lappalaiset”. Mahdollisesti piispa ja valtaneuvosto olivat kansan sielunhoidollisen tilan ohella huolissaan myös verotuloista ja esivallan otteesta. Valtioneuvosto käynnisti ylläalueellisen yhteistyön, jossa Turun piispa ja Viipurin linnan ja Olavinlinnan päällikkö perustivat uudet seurakunnat.²⁴

Kuninkaanakin kolmeen otteeseen toiminut Karl Knutsson (Kaarle Knuutinpoika) joutui kahtena peräkkäisenä talvena, vuosina 1445 ja 1446, lähtemään Suomen läänitystensä päälainnoista Hämeen linnasta ja Viipurin linnasta takamaille jakamaan oikeutta ja ottamaan vastaan rahan valituksia.²⁵ Kustaa Vaasan kirjuri Jakob Teit (Jaakko Teitti) kiersi hänkin vuosina 1555–1556 eri puolella Suomea keräämässä tietoa aatelin edesottamuksista.²⁶ Samoin Johan Rosenhane joutui kiertelemään kaukana Savossa, kun hän toimi Viipurin läänin maaherrana 1640-luvulla.²⁷ Esimerkit kertovat, miten välttämättömiä fyysiset kohtaamiset olivat esivallan ja kansan vuorovaikutuksessa – kaikkea ei voinut hoitaa kirjallisilla julistuksilla tai anomuksilla.

Kustaa Vaasan tavoitteisiin kuului liittää Suomen harvaan asutut ja hitaiden kulkuyhteyksien takaiset erämaat kiinteämmäksi osaksi muuta yhteiskuntaa. Kustaa Vaasa julisti erämaat kruunun omiksi vuonna 1542. Jo Magnus Eriksson (Maunu Eerikinpoika) oli vuonna 1334 julistanut Suomen asumattomat erämaat kruunun omiksi ja avannut ne uudisasutukselle neljän vuoden verovapautta vastaan. Kustaa Vaasa kohdistikin huomionsa aiemmalta uudisasutukselta säästyneisiin maihin. Uudisasutus iski etenkin vanhojen hämäläisten talonpoikaistilojen eräomistuksiin, mutta valituksista ja vastarinnasta huolimatta Kustaa Vaasa onnistui edeltäjiään paremmin: hänen kaudellaan hallinto- ja oikeuslaitos toimi

23 Pirinen 1988, 327; Korpela 2011, 114.

24 Korpela 2011, 113.

25 DF 2661, 2903; Pirinen 1988, 344–348.

26 Karonen 2008; Korpela 2011, 114–116.

27 Einonen 2011.

tiukemmin kuninkaan ohjauksessa, ja toisaalta varsinkin Savossa oli halukkuutta lähteä uudisviljelijöiksi.²⁸

Uudistuksista huolimatta sekä hallitsijan että hänen alamaistensa ja hallintokoneistonsa oli sopeuduttava kommunikaation ehtoihin ja tietokatkoksiin. Varhaismoderni valtio toimi paljolti luottamuksen ja omatoimisuuden varassa: etäisyys keskuksesta ja keskusvallasta tarjosi toimintatilaa paikallistason virkamiehille, paikallisyhteisöille ja yksilöillekin, mutta edellytti samalla itsenäistä toimintakykyä. Kruunun pikaisen avun ja suojeluksen varaan ei voinut laskea varsinkaan itärajalla – eikä välttämättä läntisessäkään Suomessa. Kun esimerkiksi kesällä 1495 venäläiset tunkeutuivat Karjalaan, valtionhoitaja Sten Sturen johtamat sotajoukot päättivät purjehtia torjumaan hyökkäystä. Matka pääsi alkamaan vasta 25. marraskuuta, ja laivasto joutui vielä syysmyrskyssä hajalleen. Itse valtionhoitaja pääsi vaivoin edes Turkuun.²⁹ Etäisyyksien ja hankalien kulkuyhteyksien vuoksi hallitsija joutui vastavuoroisesti luottamaan paikallisyhteisöjen ja -hallinnon uskollisuuteen.

Aina tuota luottamusta ei ollut. Varsinkaan Kustaa Vaasa ja hänen kuninkaiksi päässeet poikansa eivät juuri luottaneet näköyhteyden takana toimiviin vouteihinsa ja virkamiehiinsä, vaan paimensivat näitä toistuvasti kirjeillä ja pyrkivät kontrolloimaan esimerkiksi Hämeen linnassa poltettavien kynttilöiden määrää.³⁰ Vaasa-hallitsijoiden valvontapyrkimyksistä huolimatta eri puolille valtakuntaa syntyi paikallisia virkamieseliittejä, joiden käsiin saattoi perheverkostojen myötä keskittyä huomattavat määrät paikallista ja alueellista valtaa.³¹

Ongelmista huolimatta varhaismoderni Ruotsin valtakunta kykeni voittamaan etäisyyksien tuottamat esteet vähintäänkin kohtuullisesti: Suomi pysyi paria miehityskautta ja itäisten alueiden luovutuksia lukuun ottamatta Ruotsin osana vuoteen 1809 asti. Järjestelmä kesti senkin, että Kalmarin unionin sotaissä vuosina samoin kuin Vaasa-hallitsijoiden so-tiessa keskenään osa keskuslinnoista ja sen myötä Suomen alueista ja hallinto- ja oikeuslaitoksesta oli ajoittain jakautuneena toisilleen vihamielisiin leireihin.

Periferia ja keskus ovat myös suhteellisia käsitteitä. Kulkemisen ja tiedonvälityksen hidasteista huolimatta Suomi – tai ainakin Varsinais-Suo-

28 Soininen 1957; Pirinen 1982, luku VII.

29 Ruth & Rosén 1982, 113.

30 Villkuna 1998, 182; Koskinen 2011.

31 Hakanen 2011.

men, Satakunnan, Hämeen ja Uudenmaan keskusalueet – oli vanhastaan ollut kiinteä osa yleiseurooppalaista kulttuuriipiiriä. Toisaalta 1500- ja 1600-luvun kuluessa valtakuntaan liitettiin alueita kauempaa sisämaasta Karjalassa, Kainuussa ja Pohjanmaalla, ja näiden alueiden kytkeytyminen Ruotsin valtakunnan kulttuuriipiiriin kiinteytyi ajan kuluessa.³² Aikakaudesta toiseen jatkuneista yhteyksistä todistavat monet kulttuuriartefaktit aina lainasanoista ja yhteisistä ajanlaskukäytännöistä arkkitehtuuriin ja yhteiskuntaelämän muotoihin. Kauempaa Euroopasta tullut vieraskin saattoi varmasti tunnistaa tuttuja piirteitä esimerkiksi suomalaisista kylistä ja kaupungeista. Vastavuoroisesti suomalainen pyhiinvaeltaja, opiskelija tai diplomaatti saattoi muualla Euroopassa kulkiessaan ymmärtää yhteiskuntajärjestyksen ja elämänrytmin pääpiirteet ja aika ajoin tunnistaa sanoja, jotka olivat lainautuneet suomenkin murteisiin.

Kuvitellut ja kuvitetut tilat

”Kuulemme, että erämaa on valtavan suuri metsä, jossa on mainiosti tilaa tehdä hyviä taloja, joissa ihmiset voivat asua,” Kustaa Vaasa perusteli politiikkaansa Suomen johtaville virkamiehille vuonna 1550.³³ Sanamuodot paljastavat, että kuningas suunnitteli asutus- ja maankäyttöpolitiikkaansa suusanallisen ja korkeintaan kirjallisen tiedon, ei vielä tarkkojen kartallistusten pohjalta. Kaikki siihenastiset koko Ruotsin valtakuntaa kuvaavat kartat oli piirretty ja painettu ulkomailla, tai ainakaan yhtään keskiaikaista tai 1500-luvulla piirrettyä kotimaista valtakunnankarttaa ei ole säilynyt. Ulkomaisissa kartoissa, joihin on luettava myös ruotsalaisen hengenmiehen Olaus Magnuksen Venetsiassa 1539 painattama Carta marina, Ruotsi (ja siihen kuuluva Suomi) oli kuvattu osana muuta Pohjolaa, ilman valtakunnanrajoja. Muutoinkin karttojen kuvaamat muodot ja mittasuhteet poikkesivat paljon todellisesta luonnonmaantieteestä, joten niistä ei ollut käytännön hyötyä varhaismodernia aluepolitiikkaa suunniteltaessa ja toteutettaessa.³⁴

Kustaa Vaasan kaudella otettiin kuitenkin ensi askelia valtakunnan kartoittamiseksi. Kustaa Vaasan sihteeri Jakob Teit laati tarkastusmatkoiltaan kuvauksia Suomen pääteiden varsilla sijaitsevista yöpymispaikoista sekä piirsi alueellisia karttoja, esimerkiksi kiistanalaisista Hämeessä sijait-

32 Villstrand 2012.

33 Pirinen 1982, 65.

34 Tiitta 1999; Fredrikson 2000.

sevista maatiloista ja Kymijoen suiston ylittävistä silloista. Teitin kartat olivat kuitenkin yksinkertaisia piirustuksia, jollaisia tehtiin silloin tällöin tuomiokirjoihinkin havainnollistamaan johonkin maaomaisuuteen tai kulkureittiin liittyvää selontekoa.³⁵

Suurvallaksi kohonneen valtakunnan keskusjohto halusi tehostaa valvontaa, verotusta ja luonnonvarojen hyödyntämistä entisestään. Ruotsissa toteutettiin 1600-luvun kuluessa valtakunnan kattavia hallinnollisia uudistuksia, joista useat koskivat tiedonkeruuta alamaisten elämästä ja heidän taloudellisen toimintansa tuottavuudesta. Uudistusten vuoksi papisto veloitettiin pitämään aikaisempaa yksityiskohtaisemmin kirjaa seurakuntalaisistaan – näin saivat alkunsa sukututkijoiden sekä paikallis- ja väestöhistorioitsijoiden ahkerasti hyödyntämät kirkonkirjat. Suunnilleen samoihin aikoihin alkanut henkikirjoitus syntyi varhaismodernin valtiollisen kontrollointipyrkimyksistä, erityisesti verotusta silmällä pitäen.³⁶ Valvonnan ja tiedonkeruun tehostamista edisti se, että maatalouden tuotannosta kertovia maakirjoja alettiin täydentää maakirjakartoilla: nyt kuningas ja hänen keskushallintonsa saivat visualisoituja esityksiä siitä, miltä kylät ja pitäjät sekä niiden tuotantoedellytykset näyttivät sellaisissakin osissa valtakuntaa, joissa kuningas ei koskaan käynyt.³⁷

Tilan valvonta ja haltuunotto kehittivät maanmittauksen ohella kotimaista kartografiaa: Kaarle IX antoi kansliassaan palvelevalle Anders Burrelle eli Andreas Bureukselle tehtäväksi piirtää yleiskartta Ruotsin valtakunnasta. Kartta valmistui vasta Kustaa II Aadolfin hallituskaudella 1626, ja se oli ensimmäinen kotimaisin voimin laadittu visuaalinen kuvaus koko valtakunnasta ja sen naapureista. Siihen oli myös ensimmäistä kertaa merkitty valtakunnan tarkat rajat.³⁸ Vastedes Ruotsin keskusvalta ei ollut riippuvainen ulkomailta hankituista Pohjolaa tai Itämeren esittävästä kartoista. Päinvastoin, myöhäiskeskiajalta juontava ja Vaasa-suvun hallitsijoiden aikaisempaa tiukemmin ajama pyrkimys Pohjanlahden ulkomaankaupan keskittämisestä Tukholman kautta tapahtuvaksi näkyi myös siinä, että Pohjanlahti jäi 1600-luvulla ulkomaisten merikarttojen ulkopuolelle.³⁹ Karttoja laadittiin myös uusista ja vanhoista kaupungeista, koska niiden asemakaa- vat haluttiin modernisoida. Halu korvata epäsäännölliset keskiaikaiset

35 Kuusi 1980, 217; Rantatupa ym. 2008, 54–55; Katajala 2011, 76–77.

36 Happonen 2004, 36, 86.

37 Töllin 2007; Rantatupa ym. 2008, 74–75.

38 Rantatupa (päiväämätön); Katajala 2011, 81–83.

39 Strang 2006.

katuverkostot ruutukaavalla ja selkeillä pääkaduilla palveli tilan kontrollin ajatusta, mutta käytännössä luonnonolosuhteet estivät monin paikoin kaupunkien uudistamista koskevien suunnitelmien toteuttamisen.⁴⁰

Kartat pysyivät tavallisen kansan ulottumattomissa 1800-luvulle, paikoin jopa 1900-luvulle asti. Keskiajan kauppamiehillä ja pyhiinvaeltajilla saattoi olla kirjallisiakin reittikuvauksia kaukaisilla seuduilla tapahtuvasta matkanteosta.⁴¹ Muu kansa sitä vastoin saattoi hahmottaa ja jäsentää tilaa vain joko liikkumalla itse tai omaksumalla yhteisön kerryttämän ja vieraiden mukanaan tuoman tiedon. Suomen alueen eränkävynnin ja uudisasutuksen tutkimuksissa on todettu, että eränkävijät ja uudisasukkaat ottivat päivämatkojenkin takana sijaitsevan, enimmäkseen asumattoman tilan omakseen nimeämällä luonnonpaikkoja kotiseudulta tutuilla nimillä tai johtamalla nimet eränkävijöiden ja uudisasukkaiden omista nimistä.⁴² Vieraasta ja kaukaisesta tilasta tuli siten tutumpaa.

Nimeämällä asuinpaikat, rakennukset, tiet, sillat, niityt, järvet, saaret, mäet, niemet, suot ja ylipäänsä kaikki olennaiset paikat rakennetussa ja luonnontilaisessa ympäristössä yhteisö otti tilan tai ainakin sitä koskevan tietouden kollektiivisesti haltuunsa, mikä mahdollisti suunnitelmallisen kulkemisen eri paikkojen välillä. Kauempana sijaitsevaa tilaa ei tietenkään tunnettu yhtä tarkasti kuin omaa lähiseutua, mutta sitäkin voitiin hahmottaa. Monet suomalaiset paikannimet, kuten Jämsä, Sysmä sekä lukuisat Lapit ja Syrjä-alkuiset tai perä- tai pohja-loppuiset nimet, kantavat muistoa ajasta, jolloin kyseiset seudut olivat harvaan asuttua metsäistä perukka-aluetta kaukana alueellisista keskuspaikoista.⁴³ Kansankulttuurissa metsä merkitsi rajaa, jopa tuonpuoleista.

Kuitenkin monet liikkuiivat kaukana kotiseuduiltaan metsästävässä, kalastamassa, kauppamatkalla ja toivioretkellä tai lähtivät uudisasukkaiksi tai työnhakuun toisille paikkakunnille. Olaus Magnus mainitsee *Pohjoisten kansojen historiassaan* vuodelta 1555, miten Pohjolan ihmisille kaikkein tutuimpia vuoria olivat Espanjan vuoret eli Pyreneeet: niin moni ylhäinen ja alhainen oli ne ylittänyt vaeltaessaan apostoli Jaakobin haudalle Compostelaan.⁴⁴ Ilmeisesti Olaus Magnus kuitenkin liioitteli sitä, miten hänen aikansa pohjoismaalaiset tunsivat eteläeurooppalaisen tilan.

40 Kostet 2014.

41 Pyhiinvaellusitinerareista Krötzl 1994, 152–154; Merireittien kuvauksista Jaakkola 1958, 52–54.

42 Vahtola 1980; Pirinen 1988, 397.

43 Niitemaa 1955, 380, 391; Korpela 2011, 97, 105–106; *Etymologinen sanakirja* 2, 48, 342, 383.

44 Gardberg 2001, 9.

Luonnonpaikkojen nimeäminen oli tärkeää myös omistusten selvittämiseksi, siis rajojen ja rajapyykkien määrittämiseksi, koska karttoja ei käytännössä ollut. Suomen kielen raja-sana on lainattu muinaisvenäjistä, mikä viittaa suomalaisen raja-käsitteen muovautuneen kosketuksissa slaavilaisen kulttuurin kanssa.⁴⁵ Kirjallisin lähtein tavoitettavat tavat määrittää rajoja ovat kuitenkin keskiajan ja varhaismodernin ajan osalta peräisin enimmäkseen ruotsinkielisistä lähteistä. Ne kertovat suomalaisten mukautumisesta ruotsalaisiin käytäntöihin, joihin kuului ajatus maasta niin yksilöiden, erilaisten yhteisöjen kuin kruunun omistamana ja rajoin hallinnoimana.

Yksityisten omistusten samoin kuin kylien, pitäjien ja maakuntien rajat olivat tärkeitä, koska toimeentulo ja yhteiskunnallinen asema olivat suuressa määrin riippuvaisia oikeudesta omistaa ja hyödyntää maata. Tontin ja maaomistusten rajaamistapoja käsiteltiin Ruotsin keskiaikaisissa laeissa, ja jo Suomen varhaisimmissa säilyneissä tuomiokirjoissa ja niiden päätöksiä tallentavissa tuomiokirjeissä on määritelty rajapyykkejä ja selvitelty rajoja koskevia riitoja.⁴⁶ Ottamalla roolin tilojen, kylien, pitäjien ja maakuntien rajojen selvittäjänä ja vahvistajana keskusvalta sai syrjäseutujenkin väestön tunnustamaan ylivaltansa.

Ruotsin valtakunnan itäraja määritti jossain määrin suomalaisen yhteiskunnan toimintapiiriä idässä ja pohjoisessa. Ruotsin ja Venäjän keskusjohdon edustajien Pähkinäsaassa 1323 solmima rauha ei kuitenkaan määrittänyt rajan kulkua sisämaassa tarkasti. Raja ei estänyt uudisasutusta työntymästä kohti pohjoista eikä kruunua rakennuttamasta Olavinlinnaa käytännöllisesti katsoen Venäjän maaperälle 1470- ja 1480-luvuilla. Vastavasti venäläiset ja karjalaiset saattoivat käydä kauppa-, metsästys- ja kalastusmatkoilla Ruotsin valtapiiriksi katsottavilla alueilla. Periferioissa kulkevalla rajalla ei 1300-luvun todellisuudessa ollut vielä suurta merkitystä edes keskusvalloille, mutta rajan tarkasta kulusta tuli ongelma 1400-luvun loppua kohti, kun periferioiden taloudellinen ja poliittinen merkitys kasvoi. Ilmeisesti valtionhoitaja Sten Sture tuhosi Ruotsin hallussa olleen alkuperäisen Pähkinäsaaren rauhanasiakirjan ja laaditutti väärennyksen, jossa raja kulki Ruotsille edullisemmin, jos otetaan huomioon uudisasutuksen ja Olavinlinnan sijainti. Venäjällä meneteltiin samoin. Myöhemmin Kustaa Vaasa jatkoi rajan väärentämistä, ja sodat sen kulkureitistä jat-

45 *Etymologinen sanakirja* 3, 42; Professori Kaisa Häkkisen tiedonanto sähköpostitse 5.6.2016.

46 Näitä lähteitä on julkaistu lähdetietokannassa *Diplomatarium Fennicum* (DF) ja mm. editioissa *Bidrag till Finlands historia* (BFH I).

kuivat. Ensimmäinen Venäjän valtapiirin vastainen raja, joka merkittiin myös maastoon poistamalla kasvillisuus rajalinjan kohdalta, tapahtui Stolbovassa 1617 solmitun rauhan jälkeen, jolloin Ruotsin esivalta alkoi kerätä intensiivisesti tietoa oman valtapiirinsä sisäisistä oloista ja ihmisistä.⁴⁷

Valtapiireistä ja muotoutuvista valtiollisista rajoista huolimatta myöhäiskeskiajan Suomessa oli useita ylijärjestyksiä: lännen ja idän kirkot, sääntökunnat kuten fransiskaanit, dominikaanit ja birgittalaiset, hansakauppiat sekä karjalaiset ja venäläiset kauppiat ja metsämiehet. Samoin osa pohjoisten alueiden saamelaisista liikkui eri valtapiirien alueilla. Viroon perustetulla Padisen eli Padisten sisterssiläisluostarilla oli 1300-luvulla ja vielä 1400-luvun alussa maaomistuksia ja kalastusoikeuksia Uudellamaalla ja monen vuosikymmenen ajan myös oikeus nimittää Porvoon pitäjän kirkkoherra.⁴⁸ Keskiaikainen ylijärjestyminen salli tiettyjä ekstraterritoriaalioikeuksia: katolinen kirkko saattoi monessa asiassa soveltaa omaa yleiseurooppalaista oikeuttaan eli kanonista oikeutta, hengellisten sääntökuntien konventeilla ja luostareilla oli omat valtakunnasta toiseen ulottuvat yhteydenpito- ja yhteistoimintamuotonsa ja saksalaisilla porvareilla oli Ruotsin kaupunginlain takaama oikeus täyttää jopa puolet kaupunginraatien paikoista.⁴⁹ Mutta jo keskiajan ruotsalainen yhteiskunta, jonka osaksi Suomi oli joutunut, pyrki yhdenmukaistamaan alamaisuuden käsitettä: periaatteessa kaikki Ruotsin kruunun alamaiset olivat ruotsalaisia, etniseen tai kielelliseen alkuperään katsomatta. Valtakunnassa noudatettiin 1730-luvulle asti keskiaikaista maan- ja kaupunginlakia, joissa ruotsalaisen (*svensk*) käsite tarkoitti kaikkia alamaisia – lakien suomenoksissa alamaisista puhuttiin kuitenkin ”Ruotsin miehinä”, mikä kertoo suomennoisten laatijoiden halusta tehdä ero etnisen ja juridisen käsitteen välillä.⁵⁰

Reformaatio kansallisti Ruotsin keskusvallan hallinnoiman tilan katkaisemalla ja karsimalla yhteyksiä katoliseen kirkkoon. Ruotsin kansallinen kirkko alistettiin hallitsijan käskyvallan alle, ja Kustaa Vaasa kielsi pyhiinvaellukset.⁵¹ Karjalaiset saivat jatkaa metsästyksen ja kalastusretkiään Suomen takamaille mutta joutuivat maksamaan siitä korvauksen Ruotsin kruunulle.⁵² Kustaa Vaasa kiristi liikkumisen valvontaa kaikkialla val-

47 Pirinen 1988, 339–341, 343–344; Korpela 2006; Katajala 2006, 100–105; 2011, 78–83.

48 Salminen 2013, 455–512.

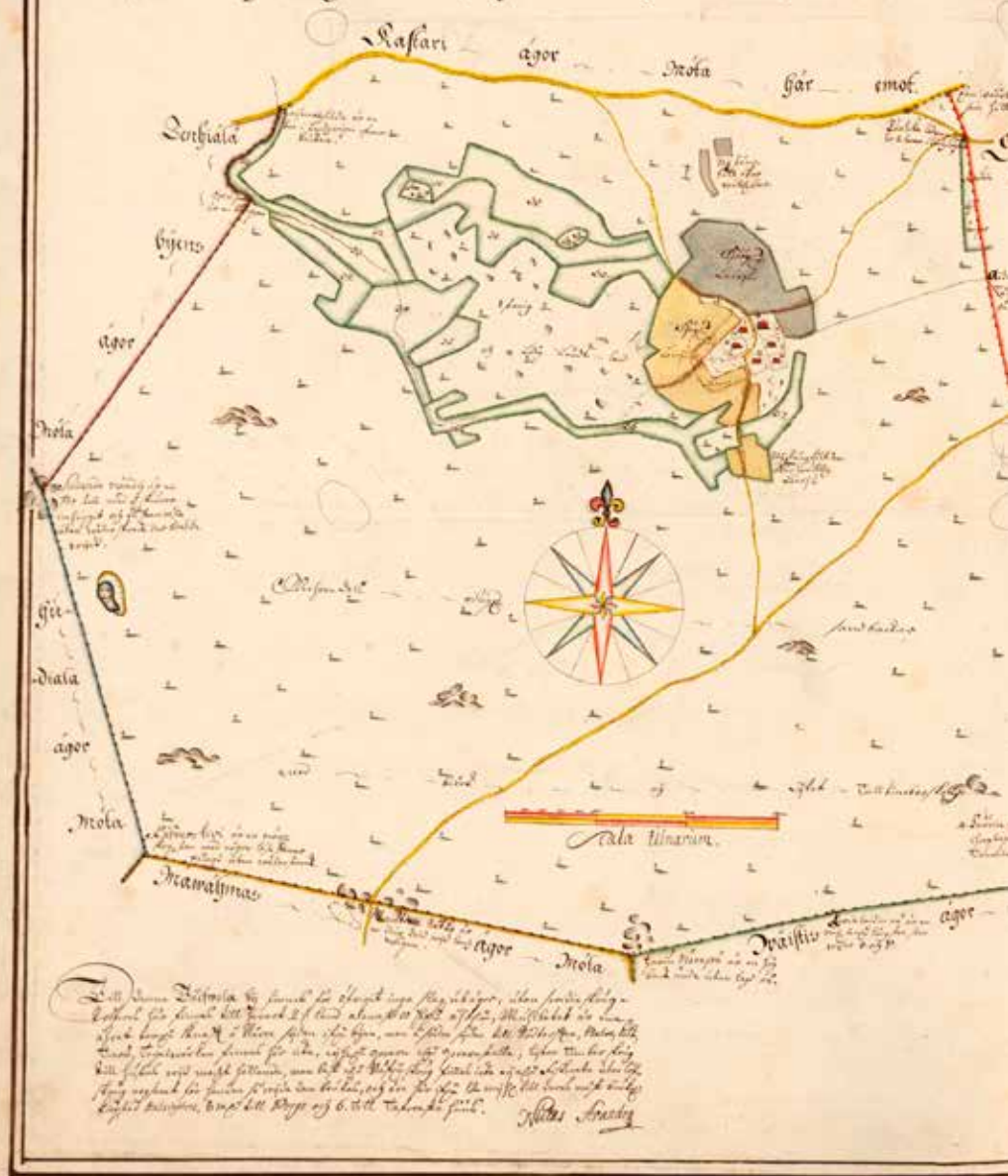
49 Harrison 2009, 386–389; Harrison & Eriksson 2010, 166, 260–265; Lamberg 2013a.

50 Lamberg 2000; 2008; 2009; 2013b.

51 Gardberg 2001, 49.

52 Katajala 2006, 101–102.

Uusi Ruusland Tasivallehuus Lahin Ofr Tasivola by efter gamalt af 7 hem: 18 ore och 3 Mant: hvirilla efter ordre till de

Hollolan pitäjän Toivolan kylän maakirjakartta, jonka maanmittaaja Niklas Avander piirsi vuonna 1705, havainnollistaa keskusvallan pyrkimyksiä saada kaukainenkin paikallinen tila aikaisempaa tiukempaan valvontaan. Ryhmäkylän talojen tontit ja pellot samoin kuin liikenneväylät – mukaan lukien kylän poh-

Hällöla Skerud och Hällöla Gochin bestähr

här wiard merande Ingreus och oindelte hem Skattlagring bierre astaguc Anno 1767.

Skerud	
Skerud 10 Skerud 1 Skerud 11 Skerud 12 Skerud 13 Skerud 14 Skerud 15 Skerud 16 Skerud 17 Skerud 18 Skerud 19 Skerud 20 Skerud	54190 3 04 52666 2 02 9240 0 04 111946 8 04 58572 4 22 12021 0 02
Mälar	
Mälar 21 Mälar 22 Mälar 23 Mälar 24 Mälar 25 Mälar 26 Mälar 27 Mälar 28 Mälar 29 Mälar 30 Mälar	27070 1 04 26292 1 02 4660 0 02 58572 4 22 29287 2 02 6990 0 02
Kärla	
Kärla 31 Kärla 32 Kärla 33 Kärla 34 Kärla 35 Kärla 36 Kärla 37 Kärla 38 Kärla 39 Kärla 40 Kärla	54190 3 04 52666 2 02 9240 0 04 111946 8 04 58572 4 22 12021 0 02
Agor	
Agor 41 Agor 42 Agor 43 Agor 44 Agor 45 Agor 46 Agor 47 Agor 48 Agor 49 Agor 50 Agor	27070 1 04 26292 1 02 4660 0 02 58572 4 22 29287 2 02 6990 0 02
Döse	
Döse 51 Döse 52 Döse 53 Döse 54 Döse 55 Döse 56 Döse 57 Döse 58 Döse 59 Döse 60 Döse	47177 2 02 46770 2 02 8160 0 02 102501 7 02 51150 2 02 11275 0 02
Möla	
Möla 61 Möla 62 Möla 63 Möla 64 Möla 65 Möla 66 Möla 67 Möla 68 Möla 69 Möla 70 Möla	55760 2 02 52590 2 02 8160 0 02 75190 3 02 52570 2 02 6990 0 02

Ingarna	
Ingarna 1 Ingarna 2 Ingarna 3 Ingarna 4 Ingarna 5 Ingarna 6 Ingarna 7 Ingarna 8 Ingarna 9 Ingarna 10 Ingarna	14 22 14 24 14 24 14 24 14 24
Mälar	
Mälar 11 Mälar 12 Mälar 13 Mälar 14 Mälar 15 Mälar 16 Mälar 17 Mälar 18 Mälar 19 Mälar 20 Mälar	14 22 14 24 14 24 14 24 14 24
Kärla	
Kärla 21 Kärla 22 Kärla 23 Kärla 24 Kärla 25 Kärla 26 Kärla 27 Kärla 28 Kärla 29 Kärla 30 Kärla	14 22 14 24 14 24 14 24 14 24
Agor	
Agor 31 Agor 32 Agor 33 Agor 34 Agor 35 Agor 36 Agor 37 Agor 38 Agor 39 Agor 40 Agor	14 22 14 24 14 24 14 24 14 24
Döse	
Döse 41 Döse 42 Döse 43 Döse 44 Döse 45 Döse 46 Döse 47 Döse 48 Döse 49 Döse 50 Döse	14 22 14 24 14 24 14 24 14 24
Möla	
Möla 51 Möla 52 Möla 53 Möla 54 Möla 55 Möla 56 Möla 57 Möla 58 Möla 59 Möla 60 Möla	14 22 14 24 14 24 14 24 14 24

Handwritten marginal notes in Swedish, including names like 'Kärla', 'Agor', 'Döse', and 'Möla', and some numerical entries.

joisrajana toimiva Ylinen Viipurintie - on merkitty varsin tarkasti, kun taas asumaton metsämaa ei kiinnostanut Tukholmassa toimivaa keskusvaltaa samalla tavalla. Kansallisarkisto, Maanmittaushallituksen karttakokoelmat MHA H 21 5/10-11.

takunnassaan ja vaati muualta Euroopasta omaksuttujen esikuvien mukaisesti valtakunnan sisäisilläkin matkoilla liikkuvilta, varsinkin kauppiailta, passeja.⁵³ Samoin paikallisyhteisöissä vierailevien muukalaisten valvonta kiristyi: esivalta teroitti toistuvasti, miten yhteisön jäsenten tulisi viiptymättä ilmoittaa majoittamistaan vieraista – myös muualta kotimaasta saapuneista.⁵⁴ Vierauden hallinnan tarvetta tuotti myös valtakuntaan saapuvan ja asettuvan porvariston vähä vähältä lisääntyvä kansainvälisyys, kun saksalaiset menettivät asemiaan hansan heikkenemisen myötä. Suurvalta-asema muutti ruotsalaisen 1600-luvun yhteiskunnan useasta erityyppisestä ja toisistaan erillään sijaitsevasta hallinto- ja kulttuurialueesta koostuvaksi konglomeraattivaltioksi, jota virallisen ideologian mukaan yhdisti ennen muuta yhteinen hallitsija ja hänelle osoitettu uskollisuus.⁵⁵

Etäisyydet ja rajat ovat tuottaneet erillisyyden, alueellisuuden ja paikallisuuden kokemista. Jo naapurikylän väkeä on saatettu pitää vieraina, oman väen ulkopuolisina. Suomalainen kansanperinne tuntee köllit eli vuoroin leikkisemmät ja vuoroin tosikkomaisemmat kertomukset ja ennakkoluulot naapurikylien ja -pitäjien asukkaista.⁵⁶ Vierastamista vahvisti se, että aviokumppani löydettiin tai järjestettiin useimmiten läheltä, siis samasta kylästä, pitäjästä tai kaupungista. Kirkonkirjojen avulla rekonstruoitavat avioliittokentät heijastavat liikkumisen mahdollisuuksia ja yhteydenpitoa tai sen puutetta. Toki moni varhaismodernin ajan suomalainen liikkui kaukanakin, mutta liikkuminen ei koskenut niin suuria väestöryhmiä kuin modernissa yhteiskunnassa.⁵⁷

Pohjanlahden länsipuolelta tarkasteltuna Suomi näytti vielä 1600-luvulla vaikeasti hallinnoitavalta alueelta, eräänlaiselta ”villiltä idältä” – etenkin silloin, kun kyse oli lakia pakenevista rikollisista. Suomen asukkaiden erillisuus näyttäytyi merentakaisen sijainnin lisäksi kulttuurisina eroina varsinkin siinä, että suurin osa puhui kieltä, joka poikkesi ruotsista suuresti. Vulgaari, mutta ilmeisen suosittu *Alle Bedlegrannas Spegel* -runoteos, joka saattaa olla keskiaikaista alkuperää, tiivistä vaimonsa puukot-tavan, huonoa ruotsia solkkaavan suomalaisen murhamiehen hahmoon olennaisimmat suomalaisia kohtaan tunnetut ennakkoluulot. Teoksen loppusanoissa murhamies ilmoittaa pakenevansa takaisin Suomeen,

53 Groebner 2007; Lövgren 2013.

54 Ks. esim. Stockholms stadsböcker från äldre tid (STb) 1563, 227–228.

55 Gustafsson 1998.

56 Mäkinen 2007.

57 Piilahti 2007, 204–236; Lamberg ym. 2011, 305–308.

koska niin tekivät muutkin suomalaiset pahantekijät, eikä pyövelin koura voinut enää tavoittaa heitä.⁵⁸ Suurvalta-ajan Ruotsin valvontaideologiaan Suomen erillisuus sopi huonosti, mutta asiantilalle ei voinut paljoa tehdä. Sama koski vielä perifeerisempää vähemmistöä eli saamelaisia ja liikkuvaista vähemmistöä eli romaneja, joita muutti Ruotsiin 1500-luvun alkuvuosista alkaen. Keskusvallan resurssit eivät riittäneet vähemmistöjen elämäntavan muokkaamiseen.⁵⁹

Katolinen kirkko oli keskiajalla pyrkinyt ideatasolla voittamaan etäisyydet ja tuottamaan ylirajaista ja -paikallista yhteisöllisyyttä samanaikaisilla toiminnoilla, ei vain hengellisen säädyn sisällä vaan laajemmin koko yhteiskunnassa. Kirkko nosti ajanlaskun merkkipaaluksi tulkinnan Kristuksen syntymävuodesta, joka oli yleinen, joskaan ei ainoa lähtökohta vuosilukujen ilmaisemiseksi keskiajan Euroopassa. Kalenterivuoden sisällä tärkeään asemaan nostettiin kristilliset juhlat ja muistopäivät. Koko läntisessä kristikunnassa vietettiin yhteisiä pyhäpäiviä periaatteessa samanaikaisesti, vaikka maa-, hiippakunta- ja seutukohtaisiakin eroavaisuuksia ilmeni varsinkin siinä, keitä pyhimyksiä muistettiin ja millä tavoin.⁶⁰ Ajanlaskun vähittäisen synkronoinnin ansiosta paikkakunnalta toiseen ja jopa maasta toiseen taivaltava matkalainen saattoi luottaa siihen, että ympäristö jakoi hänen aikakäsityksensä, ainakin kristillisen kalenterin mukaiset viikonpäivät, mikä oli olennaista suunnattaessa esimerkiksi käreille, markkinoille tai jumalanpalvelukseen. Myös maallinen esivalta pyrki keskiajalta alkaen samanaikaistamaan toimintoja etäisyyksistä huolimatta, ja laeissa ja asetuksissa oli määräyksiä ajankohdista ja kaupunkien osalta jopa viikonpäivistä, jolloin oikeutta piti jakaa ja väestön asioita hoitaa.⁶¹ Yhdenmukaistamisesta huolimatta arkirytmisessä esiintyi paikallisia eroavaisuuksia: vaikka lain kirjain niin määräsiikin, pienissä kaupungeissa ei esimerkiksi ollut tarvetta istua oikeutta kolmasti viikossa.

Yhteinen aikakäsitys helpotti esivallan ja alamaisten vuorovaikutusta ja mahdollisti suunnitelmallisuuden, vaikka reaaliaikaiset yhteydenpito- ja mahdollisuudet puuttuivat. Ajanlaskun pitäminen yhtenäisenä edellytti kirkon, hallinnon ja kansan yhteistä intressiä. Kaikissa syrjäkyllissä ei ollut esivaltaa tai papistoa huolehtimassa kalenterista. Suomessakin talon-

58 Lamberg 2007, 217–218; 2013b, 423–424.

59 Lisääntyneestä kontrollista huolimatta vielä 1800-luvulla monet ryhmät viettivät liikkuvaa elämää, ks. Nygård 1998; Häkkinen 2005.

60 Wieck 2017, 1–2.

61 Magnus Erikssons landslag, 161–162; Magnus Erikssons stadslag, 170.

pojat osasivat käyttää riimukalentereita eli riimusauvoja, joiden symbolit ilmaisivat eri merkkipäiviä ja joiden mukaan elämää rytmitettiin myös yhteensopivaksi muun maailman kanssa. Vasta painettujen almanakkojen yleistyminen 1800-luvun kuluessa teki riimukalenterit tarpeettomiksi.⁶²

Katolisen kirkon kulttuurivaikutteiden vuoksi Suomessa vietettiin juhlapyhiä periaatteessa samaan aikaan kuin muussa läntisessä kristikunnassa. Ideatasolla fyysisten etäisyyksien, kulttuuristen erojen ja monenlaisten ristiriitojen repimä katolinen maailma muodosti yhtenäisen sekä samanaikaisen toiminta- ja kokemusyhteisön: syrjäisessä kappeliseurakunnassakin voitiin toimia samoin ja samaan aikaan kuin hiippakuntien keskuksissa. Kun Turun piispa Hemming julistettiin juhla- ja menoin autuaaksi vuonna 1514, rituaalit piti suorittaa samana päivänä vuoron perään sekä Turussa että Roomassa.⁶³ Tietenkään myöhäiskeskiajan Euroopassa ei ollut aikavyöhykkeitä eikä tosiasiallista kykyä synkronoida eri paikkakunnilla vietettäviä menoja edes tunnin tarkkuudella. Vasta 1800-luvun puolimaista alkaen, kun rautatiet nopeuttivat liikkumista, syntyi tarve yhtenäistää eri paikkakuntien ja kokonaisten maiden ajanlasku minuuttitarkasti.⁶⁴ Hemmingin autuuttamisjuhla ilmensikin yhteenkuulumisen ja yhteen liittämisen ihannetta: yhteinen uskonharjoitus yhdistäisi suomalaiset lukemattomien peninkulmien takana eläviin toisiin kristittyihin. Naantalın luostarissa vuonna 1491 ruotsinnettu keskiaikaisen ilmestyskirjallisuuden tuote *Tundaluksen visio* hahmotteli puolestaan globaalia samanaikaisuutta kuvitellessaan taivaaseen huoneen, jossa olisi kaikki tieto yhdessä paikassa ja josta näkisi yhdessä ja samassa hetkessä kaiken, mitä maailmassa oli.⁶⁵ *Tundaluksen visio* edusti laajalle levinnyttä yleiseurooppalaista käännöskirjallisuutta, mutta toi etäisyyksien voittamista koskevat mielikuvat ainakin luostarinväen ulottuville. On mahdollista, että etäisyyksien voittamista pohdittiin varhaismodernissa Suomessa enemmän kuin säilyneet kirjalliset lähteet paljastavat.

Reformaatio iski katolisen ajan yhtenäistämishaaveita vastaan. Paitsi että Ruotsissa kiellettiin pyhiinvaellusmatkat ulkomaille, pyhäpäivien määrää alettiin karsia ja käyttöön otettiin kansallisia rukouspäiviä. Kun katoliset alueet siirtyivät käyttämään gregoriaanista kalenteria vuonna 1582, Ruotsissa ja muissa protestanttisissa maissa pysyttiin vielä kauan ju-

62 Oja 2013, luku 7; 2015, luku 2.

63 Lamberg 2009, 87.

64 Oja 2013, 81.

65 Lamberg 2009, 86.

liaanisessa kalenterissa, jolloin läntistä Eurooppaa jakoi kymmenen vuorokauden aikaero.⁶⁶ Todennäköisesti valtion johto ja osa kaukokauppaa harjoittavista porvareista joutui ottamaan tällaisen aikaeron huomioon asioidessaan etelämpänä Euroopassa, mutta useimpien suomalaisten kannalta asialla ei ollut merkitystä, kuten ei silläkään, että tulkinnanvaraisen itärajan takana elettiin osaksi erilaisen ajanlaskun mukaan.

Yhteinen tila oikeutena ja velvollisuutena

Keskiajalla ja uuden ajan alussa yhteisyys oli olennainen tapa ymmärtää julkisuuden käsite. Tiloja oli tapana jakaa yksityiseen ja julkiseen esimerkiksi omistusoikeuden tai juridisen pääsyn tai suojeluksen perusteella. Myös velvollisuudet jaottelivat tilaa julkiseen ja yksityiseen. Tästä esimerkkinä voidaan pitää maantietä, jolle kruunun lainsäädäntö Suomessa takasi ”rauhan” eli yleisen käyttöoikeuden ja laillisen turvan sen käyttäjälle. Tien ylläpito oli yhteinen velvollisuus, joka oli määritelty jo kuningas Maunu Eerikinpojan maanlaissa 1340-luvulla. Yhteisyys tarkoittaa maanteiden kohdalla juuri kruunun asettamaa ja vaatimaa velvollisuutta. Tie ei ollut vain julkinen tila, vaan yhteisen velvollisuuden kautta se tuotti yhteistä identiteettiä. Teiden muodostaman julkisen tilan luoma spatiaalinen identiteetti oli laajempi kuin vain ylläpitovelvollisuuden koskema yhteisö. Koska kuninkaan antamat rauhanvalalait takasivat tiellä liikkujien koskemattomuuden, tie tilana loi liikkujille erillisen juridisen aseman ja identiteetin. Näin ollen tiellä liikkuminen linkittyi myös laajempaan alueelliseen identiteettiin Ruotsin kuninkaan alamaisuudesta.⁶⁷ Kirkkojen julkisen tilan luoman alueellisen identiteetin voi katsoa toimineen samalla logiikalla. Verot kirkkojen rakentamiseen ja ylläpitoon kerättiin seurakunnista kirkkopitäjittäin. Siten kirkon rakentaminen oli yhteinen ponnistus ja samalla seurakunnan ja pitäjän – ja sitä kautta myös alueen asukkaiden – mahdin ja varakkuuden manifestaatio.

Yhteiset tiet, maat ja rakennukset, kuten kirkot, olivat tiloja, joille jokin kruunun tai kirkon asettama laki tai määräys takasi yhteisen käyttöoikeuden ja yhteisen hoitovelvollisuuden. Ne olivat julkisia siinä mie-

66 Malmstedt 1994; Gardberg 2001, 49; Oja 2013, 41–45.

67 Teiden ja tiellä liikkumisen tuottamasta tilasta ks. Salminen 2010, 115–134; katutilan merkityksestä valtakunnan esittämisessä ks. Laitinen & Lindström 2008, 257–287; rauhanvaloista eri tiloissa ks. Korpiola 2001.

lessä, että kaikilla yhteisön jäsenillä oli pääsy niihin.⁶⁸ Urbaani tila saattoi olla yksityisten tilojen mosaiikki, ja muualta Euroopasta tunnetaan esimerkkejä, joissa kaupungin tori oli juridisesti yksityistä tilaa. Pääsy sinne saattoi olla kaikille sallittu, mutta alue oli silti yksityisomistuksessa. Ah-
taissa keskiaikaisissa kaupungeissa tällaiset torit olivat kenties vain muu-
taman metrin levennyksiä kaduissa.

Suomen maaseutuvaltaisuus, metsät, erämaat ja harva asutus loivat omanlaisensa kontekstin julkiseen ja yksityiseen tilankäyttöön. Kylillä oli yhteisomistuksia ja nautinta-alueita esimerkiksi kaskimailla, turkisa-
pajilla tai lohenpyyntipaikoilla. Jo 1300-luvun lähteissä esiintyy kuninkaan
regaalioikeus, joka perustui teoriaan siitä, että alamaisilla oli kuningas-
taan kohtaan velvollisuuksia, jotka konkretisoituivat vuokrina ja veroina.⁶⁹
Näin muodostui ajatus kuninkaasta eräänlaisena ylimaanomistajana, joka
saattoi jakaa asumattomia alueita uudisasukkaille. Uudistilallisten hallin-
taoikeuksien vahvistuksia annettiin myös 1400-luvulla, ja uuden ajan alun
hallitsijat olivat tyystin omaksuneet tämän lähtökohdan. Kustaa Vaasa ju-
listi kaiken maan – varsinkin talonpoikaismaan – kuuluvan kruunulle, ja
1600-luvun reduktion aikana kiisteltiin, oliko edes aatelilla sukumaahansa
täysi omistusoikeus vai oliko sekin alisteinen kuninkaalle. Käsitys kunin-
kaan ylimaanomistajuudesta oli kuitenkin ristiriidassa talonpoikien nau-
tintaoikeuskäsitysten kanssa ja aiheutti ristiriitoja vakiintuneiden kylien
ja uudisasukkaiden välillä.

Yksityinen omistusoikeus ei välttämättä tehnyt tilasta yksityistä. Ta-
lonpojat ehkä ajattelivat omistavansa yksityisinä ihmisinä tai sukuina tie-
tyn määrän peltoa, ja sarkojen rajoista ja niiden mielivaltaisista siirroista
tapeltiinkin ankarasti. Työ kylän peltoaukealla oli silti pitkälti yhteistä ja
yhdessä tehtävää, ja intressi peltojen aitaamiseen oli yhteinen. Tilanne
oli toinen erillisillä ulkopelloilla: kukin talo, jollei suorastaan henkilö, oli
raivannut ne itselleen, eivätkä niihin ulottuneet sen enempiä naapurin
oikeudet kuin velvollisuudetkaan eikä välttämättä edes naapurin silmä.
Silti kaskimaistakin tapeltiin, vaikka ne olivat yksityisen työn tulosta yhe-
teismetsissä. Kiistat osoittavat, että omistus oli yhteydessä tilalliseen iden-
titeettiin: sekä omistus että identiteetti saivat erilaisia merkityksiä sen mu-
kaan, oltiinko kylän keskustassa vai ulkopelloilla, vanhan asutuksen pii-

68 Fyysisestä pääsyoikeudesta julkisuuden määrittäjänä ks. Benn & Gaus 1983, 3–27; toritilasta
ks. Reyerson 1997; Masschaele 2002.

69 Förvaltningshistorisk ordbok: regale.

rissä vai uudisraivaustiloilla tai Etelä-Suomessa vai Kainuun perukoilla.⁷⁰

Julkisen tilan voi nähdä kruunun hallinnon tuotteena, joka toi mukanaan velvollisuuksia, veroja ja hallintoa ja niiden vastineena jonkin asteista suojelua ja järjestystä ulkoisia uhkia ja oman väen keskinäistä kilpailua vastaan. Hallinnon tuottaman julkisen tilan vaikutus vaihteli eri puolilla Suomea. Peltoviljelyalueella Varsinais-Suomessa se lienee sisäistetty parhaiten. Sen sijaan syrjäseuduilla, eli Pähkinäsaaren rauhan rajan koillis- ja pohjoispuolella, asui väkeä, joka oli ainakin osittain vetäytynyt sinne ollakseen juuri kruunun vallan ja suojeluksen ulottumattomissa. Osin tämä väestö eli uudistiloilla mutta myös keräily- ja metsästyskulttuurissa. Onkin mahdollista, että keskiaikaisten lähteiden ”lappalainen” tarkoittaa juuri tällaista väestöä eikä etnisiä saamelaisia. Kruunun hallinnon mukanaan tuoma julkisuus ja sen vaikutus spatiaalisiin identiteetteihin näkyi siis hyvin epätasaisesti eri puolilla Suomen aluetta.⁷¹

Kirkko ja pappila ovat toinen esimerkki yhteisyyden luomasta tilan julkisuudesta. Nekin olivat omistusoikeudeltaan ja huoltovelvollisuuksiltaan julkisia ja yhteisiä tiloja. Molemmat kuitenkin osoittavat samalla, että kategorinen jako yksityiseen ja yhteiseen tai julkiseen vaatii hienosäätöä. Vaikka pappila oli rakennuksena ja maa-alueena seurakunnan yhteinen omistus ja sitä koski maalaisyhteisön yhteinen rakennusvelvollisuus, se oli samalla myös papin kotitalouden ja reformaation jälkeen perheen yksityinen koti ja sen tuotot (ainakin tiettyyn pisteeseen asti) perheen yksityinen elanto. Pitäjän asukkaille kirkon ja pappilan rakennukset merkitsivät yhtäältä veroluontoista velvollisuutta ja alisteisuutta kruunulle ja kirkolle, ja toisaalta taas näkyvää merkkiä sen yhteisön varallisuudesta ja ideologiasta, johon he itse kuuluivat.⁷²

Jaottelu pätee osittain myös katolisen ajan luostareihin, etenkin pyhiinvaelluskohteina toimineisiin Naantaliin ja Vadstenaan. Pyhiinvaeltajat lahjoituksineen olivat tervetulleita luostarin alueelle, vaikka kirkko ja maa-alue eivät olleetkaan julkisessa omistuksessa vaan birgittalaisjärjestön omistamia. Omistusoikeuden ohella munkit ja nunnat kontrolloivat tilan käyttöä, ja toivoretkellä olleet maallikot pääsivät pyhään tilaan vain rajoitetusti.

Samanlaisia inklusion ja hierarkian tai ylpeyden ja alisteisuuden asteita oli rakennusten sisätiloissa. Kirkko oli avoin kaikille seurakuntalaisille, mutta sekä keskiajalla että uuden ajan alussa kirkkotilasta erottui

70 Suvanto 1985, 196; Korpela 2005, 234–235; Heikkinen 1988; Talvitie 2013.

71 Korpela 2005, 226–233.

72 Viitaniemi 2016; Suolahti 1912; Bergström 1992.

osia, jotka olivat avoimempia kuin toiset. Reformaatio vähensi sivalttareiden ja kirkkotilasta erotettujen suku- tai kiltakappeliiden määrää mutta ei kokonaan poistanut niitä ainakaan suuremmista kirkoista. Myös kirkon yhteisessä tilassa oli suljettuja elementtejä: alttarille, saarnatuoliin, kuoriosaan ja sakastiin oli normaalisti pääsy vain papilla. Tavallinen seurakuntalainen tuli näihin tiloihin vain erityisestä kutsusta nauttiakseen ehtoollista tai muussa tavallisesta poikkeavassa erityistilanteessa. Kun ehtoollinen teki kristillisen yhteisön näkyväksi, kuoritila ja alttari pitivät yhteisön paikkaa näkyvänä silloinkin, kun ehtoollista ei nautittu. Tilassa oli näkyviä muistutuksia yhteisön jäsenistä ja statuksesta: reformaatioiden jälkeen penkkijärjestys esitti paitsi yhteisön jäsenet myös heidän paikkansa hierarkiassa, ja hautakivet muistuttivat entisistä ja kastemalja tulevista jäsenistä. Monet yhteisöt ja varakkaat yksilöt lahjoittivat kirkkotilaan esineitä, jotka merkitsivät heidän läsnäoloaan ja asemaansa seurakuntayhteisössä: aateliset lahjoittivat saarnatuoleja ja koristelivat kirkon seinät vaakunoillaan, metsästäjät saattoivat tuoda sinne karhunnahan ja sotilaat tai matkalle lähtijät laivan pienoismallin.⁷³

Tila, identiteetti ja muiden silmät

Yksityiset maat ja rakennukset olivat tietyn ihmisen tai suvun omistamia, ylläpitämiä ja nauttimia. Etenkin Länsi-Suomen peltoviljelyalueella maa ja talot olivat sukuomaisuutta, jonka omistuksesta, perimisestä ja myymisestä oltiin tarkkoja. Itä-Suomen kaskiviljelyalueella tilanne oli toinen. Maa ja talo miellettiin käyttöomaisuudeksi, ja omistus tarkoitti ensisijaisesti käyttöoikeutta. Maan myyminen ja periminen oli idässä paljon vapaampaa kuin lännessä. Tilanne muuttui keskiajan ja uuden ajan kuluessa Itä-Suomessakin, kun ruotsalainen lainsäädäntö korvasi vanhan omistuskäsityksen ja maasta tuli sukuomaisuutta.⁷⁴ Käytön ja omistuksen lisäksi yksityisyys ja julkisuus voidaan ymmärtää salaisuutena tai yleisenä tietona, oikeutena salata tietoa tai saada sitä. Varhaismoderniakin tilaa voidaan jaotella näin, mutta jaottelu ei aikanaan ollut kategorinen tai pysyvä, eikä myöskään yksinkertainen.⁷⁵

Kotipihan toimia niin kaupungissa kuin kylissäkin saattoivat tarkastella muut yhteisön jäsenet. Etenkin kaupungeissa fyysinen ahtaus teki

73 Heal 2005; Burnett 2011; Laitinen 2004.

74 Korpela 2005, 233–234.

75 Reyerson 1997; Kittell 1998.

yksityisyydestä suhteellista: kotitalouden toimet olivat muiden yhteisön jäsenten arvioitavissa. Intiimeimmätkin elämän yksityiskohdat olivat sekä kirkonmiesten että muiden seurakuntalaisten mielenkiinnon kohteena. Fyysinen ahtaus ja yhdessä tehty työ johtivat tilojen limittymiseen. Vähintäänkin äänet ja hajut tunkeutuivat naapurista toiseen. Tätä sinänsä pitkään tunnettua ilmiötä on kutsuttu ”avoimeksi kotitaloudeksi”. Kodin ja kotitalouden rajat olivat, kuten monet muutkin varhaismodernit rajat, läpikuljettavia ja joustavia, ja tilat olivat samaan aikaan yksityisiä ja julkisia, suljettuja ja avoimia.⁷⁶ Omaa yksityisyyttä saatettiin pyrkiä lisäämään ja yhteisön jäsenten tarkkailumahdollisuutta vähentämään, mutta keskiaikaisissa kaupungeissa tähän oli harvoin konkreettisia keinoja. Ikkunaverhot näyttävät yleistyneen Itämeren alueen kaupungeissa vasta 1700-luvulla, jolloin niitä oli jo Torniossakin.⁷⁷

Koti ei siis ollut vain perheelle varattua tilaa, vaan naapurit näkivät ja osallistuivat sen tapahtumiin, ja jopa aviovuoteen asiat olivat usein talouden jäsenten ja vieraidenkin nähtävillä. Toisaalta vaikka monet tiesivät isäntäparin vuoteen tapahtumista, niihin ei ollut kenen tahansa asia puuttua, osallistumisesta puhumattakaan. Juuri siksi esimerkiksi tapaus, jossa väsähtänyt vieras oli päätenyt emännän aviovuoteeseen nukkumaan, herätti aikalaisissa huomiota ja pahennusta.⁷⁸ Lopulta yksityistä tilaa tai asiaa koskevista tiedoista saatettiin tehdä julkisia – esimerkiksi torilla kerrotuissa juoruissa, oikeudessa annetuissa todistajanlausunnoissa, kirkon oveen naulatuissa teeseissä tai muilla rituaaleilla.

Myös sukupuolittunutta identiteettiä elettiin ja tuotettiin tilallisen yksityisyyden ja julkisuuden kautta. Keskiajan kirkonmiesten kirjoituksissa naiset ja naiseus liitettiin tiukasti kodin piiriin ja yksityiseen tilaan. Samalla tavalla Martin Luther teoretisoi naisten paikasta hiljaisina ja nöyrinä sanankuulijoina. Silti Lutherillekin kelpasi naisen saarna ja teologinen kiistakirjoitus aina, kun paikalliset miehet eivät syystä tai toisesta voineet tai halunneet täysipainoisesti hoitaa velvollisuuttaan reformaation puolustamiseksi – käytännössä tilaa vielä yhdelle kiistakirjoitukselle löytyi aina, kunhan se ei suuntautunut reformaattoreita itseään vastaan. Sukupuolittunut tila eli vahvasti moralistien ideaalikirjoituksissa, mutta varhaismodernien naisten kuuluminen vain yksityiseen tilaan on 1800-lu-

76 Eibach 2011.

77 Herva ym. 2011, 327–328.

78 Tapauksesta Laitinen 2014; 2017, 221–227; Cohen 1992; Shaw 1996, 447–466; Emmelius 2004; Katajala-Peltomaa & Toivo 2010, 15–28.

vulta peräisin oleva yleistyminen. Harvalla naisella oli varaa jäädä kotiin, sillä köyhien palkollisnaisien, tavallisten talonpoikaisvaimojen ja monen porvarisnaisenkin oli pakko elantonsa vuoksi juosta torille, käydä yhteisellä kaivolla, tehdä töitä pelloilla ja neuvotella naapurien ja kauppakumppanien kanssa.⁷⁹ Naisten ja yksityisen sfäärin kytkökset eivät kuitenkaan olleet pelkkä moralistien luoma myytti. Tilat, tehtävät ja velvollisuudet olivat sidoksissa sukupuoleen, mutta jaottelut ja kategorisoinnit eivät olleet yksiulotteisia. Saattoihan vaikka aviovuoteessa suoritettu katumaton synty vetää Jumalan vihan koko yhteisön päälle.

Kodin yksityisimpiäkin tiloja, kuten makuukamaria, saatettiin käyttää lailliseen todistamiseen ja julkiseen esillepanoon, vaikkapa häyön rituaaleissa tai lapsen syntyessä. Synnytys tapahtui suljetussa ja usein feminiinisessä tilassa, ja esimerkiksi suomalaiset kansanperinteen tutkijat esittävät usein, että synnytys ja raskaus olivat varhaismodernissa suomalaisessa kulttuurissa ehdottomia, syrjäisiin tiloihin tai peittäviin vaatteisiin piilotettuja salaisuuksia.⁸⁰ Historiantutkimuksen aineistoissa raskauden ja synnytyksen yksityisyys kuitenkin kyseenalaistuvat. Ahtaissa tiloissa synnyttäjän huudot ja valitus kuuluivat naapuriin saakka. Naapuruston naiset ja sukulaiset auttoivat synnyttävää äitiä ja toivat myöhemmin lahjoja ja tarjosivat apua lapsivuodeaikana. Voidaan ajatella, että tietty määrä julkisuutta oli edellytys synnytykselle. Vahvistivathan läsnäolijat perillisen legitimiuden ja toisaalta perimysjärjestyksen, jos esimerkiksi äiti tai sekä äiti että lapsi kuolivat synnytyksessä. Sosiaalisesti, uskonnollisesti ja vanhempien kannalta epäilemättä emotionaalisestikin merkitystä oli myös sillä, oliko lapsi syntynyt elävänä ja saanut kasteen.⁸¹

Oikeus todistaa synnytyksestä vaikutti todistajien statukseen, ja todistajiksi toisaalta kutsuttiin hyvämaineisia naapureita ja sukulaisia. Naiset saattoivat loukkaantua verisesti, jos heitä ei kelpuutettu tähän tehtävään. Loukkaantumistapaukset ovat joillain Euroopan seuduilla voineet johtaa jopa noitasyytteisiin.⁸² Suomessa tällaisista syytteistä on harvoin merkkejä, mutta normaalin synnytyksen julkisuus on nähtävissä esimerkiksi tarinoissa, joissa synnytyksessä on mennyt jotain vikaan ja läsnä olleet naiset kutsutaan todistamaan asioiden kulusta. Sekä raskaus ja synnytys ilmiönä tai tapahtumana että niihin liittyvä fyysinen tai sosiaalisesti

79 Stjerna 2011; Mikkola 2014, 323; Roper 2016, 419–420, 363ff. Katajala-Peltomaa & Toivo 2009.

80 Nenola 1990. Kryptisistä raskauksista ks. Rautelin 2015.

81 Ks. Katajala-Peltomaa & Toivo 2010 ja sen lähteet; Vainio-Korhonen 2012.

82 Roper 1994.

tuotettu tila asettuivat yksityisen ja julkisuuden liukuvalle jatkumolle. Asioista tiedettiin ja kuului tietää, mutta niihin puuttuminen ja osallistuminen oli rajattua. Tunne tai tietoisuus siitä, mitä tiesi ja mikä omiin asioihin kuului tai mihin ei sopinut puuttua, oli tärkeä osa identiteettiä. Varsinkin varhaismodernissa maailmassa tämäkin tunne materiaalistui ainakin osin tilaan ja paikkaan: vuoteeseen, huoneeseen, taloon, katuun, metsään, kylään ja niin edelleen.

Kodin piiriin kuuluvia velvoitteita, kuten lasten ja sairaiden hoivaa, saatettiin tehdä näkyväksi esimerkiksi ottamalla parantunut lapsi mukaan pyhimyksen haudalle. 1200-luvulla kirjattuun ja 1400-luvulla uudistettuun Pyhän Henrikin legendaan sisältyy esimerkki perheen piiriin kuuluvan hoivan julkiseksi tekemisestä: nuori tyttö oli kuolemantaudissa ja isä kutsui apuun Pyhää Henrikiä. Legendaan kirjatun tarinan mukaan isä lupasi, että tytär paastoaisi vuosittain Henrikin juhlapäivän aattona ja tekisi vuosittain juhlapäivänä toivioletken Henrikin haudalle. Isä lupautui tytön äidin kanssa täyttämään lupauksen, kunnes tyttö itse olisi kyllin vanha.⁸³ Pyhiinvaellukset olivat julkisia rituaaleja, jotka veivät osallistujat kodin piiriin ja kotikylän ulkopuolelle – sekä yhteisön jäsenten että yhteisön ulkopuolisten katseen alle. Pelastetun tytön vanhemmat siis toivat rituaaleilla yleisesti nähtäville menestyksekkään hoivaroolinsa. Julkisilla toimilla saatettiin tuottaa myös yksityiseen tilaan liittyvää identiteettiä. Pohjolassa hoivarooli ei näytä olleen erityisen sukupuolispesifi, vaan esimerkiksi pyhimyksen apuun kutsuminen oli yhtä lailla isien ja äitien velvollisuus.⁸⁴

Lähes jokaisen paikan status, kuten myös yksilön identiteetti, oli avoinna neuvotteluille ja altis muutokselle. Suomalaisten tietäjien harjoittaman naimaonnen parannusriitin, salaisen maagisen saunotuksen, tehoamiseksi oli tärkeä varmistaa, että oikeat henkilöt näkivät sen tai kuulivat siitä. Puhdistavan saunotuksen riitti toteutettiin hallittavassa ja samalla uteliaisuutta kiihottavassa yksityisessä tilassa, ja se myös loi puolisoa etsivälle nuorelle (yleensä naiselle) uuden identiteetin naimakelpoisena subjektina; ikkunan takana tirkistelleet juorukellot taas tekivät siitä julkisen ja – ainakin taian toimiessa – yleisesti hyväksytyin.⁸⁵ Sama periaate näkyy monissa uuden ajan alun ja keskiajan rituaalisissa käytänteissä, kuten pyhiinvaelluksessa tai jopa ehtoollisen nauttimisessa. Ne kaikki luovat sul-

83 Heikkilä 2005, 416–417.

84 Katajala-Peltomaa 2013, 223–244.

85 Stark 1998.

jetun yhteisön ja antavat sille oman tilan. Tila tekee yhteisöstä näkyvän ja sitä kautta tunnetun ja julkisen.

Yksityisyyden tai jonkinasteisen suljettuuden luominen oli välttämätöntä identiteetin rakennukselle, mutta julkistaminen ja näyttäminen olivat keskeisiä identiteetin esittämiselle ja ylläpitämiselle. Yksityisyyttä pidettiin yllä myös sosiaalisesti ja juridisesti julkisessa tilassa. Niinpä opaskirjoissa nuoria vaimoja saatiin opastaa kulkemaan kirkkoon soveliaassa seurassa, hyvämaineisten ja -syntyisten naisten kanssa, pää pysytyssä mutta katse maahan suunnattuna. Yksityisyys tuli säilyttää myös kirkossa, vaikka uskonnon harjoittaminen oli julkista ja yhteisöllistä. Kirkossa tuli keskittyä rukouksiin eikä kuljeskella ympäriinsä. Silti oli tärkeää, että tämä yksityisyyden tuottaminen tapahtui julkisessa tilassa, kirkossa, tai ainakin että siitä kerrottiin julkisesti esimerkkitarinoissa ja hartausoppaissa. Julkisen ja yksityisen tilan välillä vallitsikin eräänlainen osmoosi: ne sekoittuivat keskenään ja olivat jatkuvassa vuorovaikutuksessa.⁸⁶

Pyhä ja profaani tila

Suomesta tunnetaan runsaat sata keskiaikaista kivikirkkoa. Kivikirkkoja edelsi tyypillisesti paikalla tai lähistöllä ollut puukirkko tai -kirkkoja. Kaikkia puisia kirkkoja ja kappeleita ei tunneta, mutta oletettavasti seurakuntien ylläpitämien kirkkojen aikakautta on edeltänyt yksityiskirkkojen kausi. Tällöin vauraat yksityishenkilöt olisivat rakentaneet omistamalleen maille puisen kirkon. Yksityiskirkkojen aikakautta oli 1100-luku, aika ennen seurakuntakirkkojen rakennuskautta. Tällaisia yksityiskirkkoja on voinut olla Suomessa kymmeniä, kenties jopa satoja. Suurin osa lienee kuitenkin sijainnut peltoviljelysalueella eli Varsinais-Suomessa, Satakunnassa ja Hämeessä. Kaarinan Ristimäen kaivauksissa vuonna 2013 ilmeisesti löytyivät juuri tällaisen yksityiskirkon jäännökset.⁸⁷

Yksityiskirkkojen kauden jälkeen seurakunnat aloittivat kirkkojen rakentamisen 1200-luvun alkupuolelta lähtien. Erotuksena yksityiskirkkoihin rakennuksen ja maan omisti nyt kirkko. Vuodelta 1229 on säilynyt paavi Gregorius IX:n bulla, jossa vahvistetaan kirkon omistusoikeus niihin lehtoihin ja pyhäkköihin, jotka pakanat olivat vapaaehtoisesti luo-

⁸⁶ Katajala-Peltomaa & Toivo 2010.

⁸⁷ Hiekkänen 2014, 244–245. Suomen keskiaikaisista kivikirkoista yleisesti ks. Hiekkänen 1994.

vuttaneet kääntyytään kristityiksi. Kysymys kulttipaikkojen jatkumosta esikristillisen ja kristillisen uskonnonharjoittamisen välillä on pitkään jatkunut kiistakysymys, ja tätä paavin lähettämää kirjettä on käytetty todisteena kirkkojen rakentamisesta vanhoille kulttipaikoille Suomessakin. Muualla kristikunnassa tiedetään näin tehdyn. Suoraa kulttipaikkojen jatkumoa traditionaalisista uskonnoista kristinuskuon on Pohjolassa kuitenkin hankala todistaa. Todennäköisemmin kyseessä on pikemminkin poikkeus kuin tyyppillinen kristillistymisajan piirre. Esimerkiksi muinaiskandinaaviseen uskoon kuului kyllä rakennettuja kulttipaikkoja, mutta ne liittyivät esimerkiksi hautajaisrituaaleihin, kun taas vuorovaikutusta tuonpuoleisen kanssa hoidettiin muun muassa asuintiloissa.⁸⁸

Suomalaisen muinaisuskon ei tiedetä keskittyneen rakennettuihin kulttipaikkoihin. Sen sijaan lehtojen, lähteiden ja mahdollisesti puiden oletetaan olleen uhripaikkoja. Näiden yhteyttä kristillisten kirkkojen rakennuspaikkoihin ei tunneta edellä mainitusta paavin bullasta huolimatta. Pyhinä pidettyjä lähteitä ja muita luonnonpaikkoja tunnetaan lukuisia muualta Euroopasta. Usein etenkin lähteet liittyivät jonkun paikallisen pyhimyksen kulttiin, mutta niiden status kulttipaikkana on saattanut periä esikristilliseltä ajalta. Myös saamelaisilla oli omat pyhät paikkansa, seidat, joiden pyhyttä korostettiin ja tuotettiin uhrein. Seidat olivat pääosin kiviä tai kallioita, mutta myös joitain puuseitoja tunnetaan.⁸⁹

Suomesta tunnetaan lukuisia Pyhä-alkuisia paikannimiä, jotka periytyvät ajalta ennen kristinuskoa. Näillä ei kuitenkaan viitata rakennettuihin kulttipaikkoihin vaan omistusoikeuksien rajoihin: tiloihin, joiden ylittäminen täytyi tehdä varoen, sillä siihen liittyi riskejä. Esihistoriallinen pyhä ei liittynyt rakennettuun tilaan, mutta pyhä yhdistyi erittäin vahvasti spatiaaliseen identiteettiin. Pyhät paikat sijaitsivat yhteisön maa-alueen ulkoreunoilla määrittäen siten yhteisöä.

Rakennetun ympäristön ja villin luonnon, ennen kaikkea metsän, välinen suhde oli keskiajan ja uuden ajan alun suomalaisille edelleen tärkeä mentaalaiselta ja hengelliseltä kannalta. Muualla Euroopassa uskottiin, että pahat henget asuivat usein tällaisilla rajapaikoilla ja että niissä saattoi helposti joutua paholaisen uhriksi ja pahojen henkien riivaamaksi. Metsät olivat vahvasti läsnä myös pohjoismaisissa ihmekertomuskokoelmissa,

88 Gregorius IX:n bullaa on tulkittu todisteena Suomen alueen rauhanomaisesta kääntymisestä, ks. Krötzl 2004, 199–201; kulttipaikkojen spatiaalisesta jatkuvuudesta Skandinaviassa ks. Andrén 2013, 27–45; muusta kulttijatkuvuudesta ks. Nilsson 1992.

89 Pulkkinen (päiväämätön).

mutta eivät niiden aiheuttaman yliluonnollisen uhan vuoksi. Näissä kertomuksissa tyypillinen hätätilanne oli metsään eksynyt lapsi, jonka luokse pyhimys ihmeellisesti johdatti etsijät. Tällaisia tapauksia ei juuri tunneta muualta Euroopasta. Uhan näissä kertomuksissa kuitenkin muodostivat metsän villit pedot. Suomalais-karjalaisessa kansanperinteessä tunnetaan myös ilmiö nimeltä 'metsänpeitto'. Ilmiössä metsään eksynyt lapsi tai eläin joutui ikään kuin toiseen, maagiseen todellisuuteen eikä löytänyt enää kotiin. Hän ei kuullut tai nähnyt etsijöitään, eivätkä etsijät voineet löytää häntä.⁹⁰ Nämä kertomukset osoittavat metsän ja luonnon tilan merkityksen pohjoisen arjessa ja tilakäsityksissä – metsän aiheuttama uhka on voinut olla konkreettinen ja luonnollinen, mutta se saatettiin pukea myös uskonnolliseen kaapuun.

Pyhä tila säilyi identiteetin luojana kristillisellä ajallakin, mutta kristinusko muutti selkeästi pyhäksi miellettyjen paikkojen sijaintia ja luonnetta.⁹¹ Pyhä ei liittynyt enää (vain) luonnonpaikkoihin, vaan yhteiskunnan organisoitumisen myötä pyhäksi tiloiksi nousivat uskonnonharjoittamista varten tehdyt ja pyhitetyt rakennukset. Kirkot, kappelit ja luostarit sijaitsivat asutuksen ja yhteisöjen maantieteellisessä keskuksessa. Yhteistä varhaisempiin aikoihin oli kuitenkin niiden tärkeä rooli spatiaalisen identiteetin luojina.

Seurakunnalla saattoi olla useampikin puukirkko ennen kivikirkon rakentamisen aloittamista. Kivikirkkojen rakentamisalta käynnistyi Varsinais-Suomessa 1420-luvulla. Rakentaminen näyttää olleen johdonmukaista ja hiippakunnan johdon organisoimaa. Taustalla oletetaan olleen piispa Magnus Olain (Maunu Tavastin) aloittama kirkkopoliittinen ohjelma.⁹² Rakennetut kirkot osoittivat yhteiskunnan ja kirkon organisoitumista ja olivat sitä kautta merkki paikallisesta, hiippakuntaan liittyvästä identiteetistä. Kirkot kertoivat yhteisön kuuluvan kristikuntaan – ja nimenomaan läntiseen kristikuntaan. Tämä oli korostuneen tärkeä asia Pohjolassa, jossa itärajan takana olivat ”skismaatikot” eli ortodoksit ja pohjoisessa asui ”pakanallisia” saamelaisia. Kristillisuus, ja uuden ajan alussa luterilaisuus, oli myös paikkaan linkittyneet identiteetti.

Kirkkorakennuksella ilmaistiin muitakin spatiaalisia identiteettejä. Kivikirkot olivat kirkon ja Turun hiippakunnan vallan manifestaatiota, mutta ne kuvastivat myös paikallisyhteisön identiteettiä. Ne korostivat

90 Katajala-Peltomaa 2014; Stark 2002.

91 Pyhä-käsitteen spatiaalisista ulottuvuuksista ks. Anttonen 2014, 65–83.

92 Hiekkänen 2007.

Hattulan Pyhän Ristin kirkko oli katolisen aikana Suomen tärkeimpiä pyhiinvaelluskohteita, ja se tunnettiin ulkomaillaakin. Vesireittien ohella sinne päästiin Hämeenlinnan kautta, valettiinpa sisämaahan Turusta Hämeen Härkätietä pitkin tai Viipurista Ylistä Viipurintietä pitkin.

Museovirasto, kuvannut Fredrik Georg Runeberg, kuvasajakohhta tuntematon (1900-luku).

yhteisön varakkuutta ja pyhän tilan asemaa yhteisön keskipisteenä. Kirkko rakennuksena samoin kuin uskonnon harjoittamiseen liittyvät arvoesineet olivat pyhiä ja osa identiteettiä. Pyhän tilan loukkaaminen vaaransi yhteisön jumalasuhteen ja oli loukkaus itse yhteisöä kohtaan. Tämä käsitys tuli ilmi etenkin reformaatioaikana, jolloin tapojen muutos ja liturgiaan liittyvien pyhitettyjen arvotavaroiden takavarikointit aiheuttivat enemmän vastustusta kuin opilliset muutokset.⁹³

Kiviset kirkot olivat paikallisyhteisön taloudellisen ponnistuksen tulos, ja niiden statusarvo korostui Suomessa, joka oli harvaan asuttu maa-seutuvaltainen alue. Muu rakennuskanta etenkin keskiajalla oli puista, ja rakennukset olivat matalia ja koristelemattomia. Kruunun hallintokeskuk-

93 Reformaatioajan vastustuksesta ja sen kytkeytymisestä kirkkoon ks. Arffman 2016.

sina toimivat linnat ja kirkot olivat poikkeus. Ulkonäkö ja vihkimissere-
moniat korostivat kirkkojen ja luostareiden pyhyyttä, mutta eivät yksis-
tään kyenneet luomaan sitä tai pitämään sitä yllä. Pyhä edellytti tiettyä
käytöstä: pyhä tila ei ollut vain kategoria tai paikka vaan prosessi, jota tuo-
tettiin sopivalla käytöksellä ja jota tuli uusintaa.⁹⁴ Tilan, edes komeiden,
kalliiden ja arvostettujen kivikirkkojen, pyhyys ei ollut jäykkä ja muuttu-
maton kategoria, jota kirkonmiehet olisivat dominoineet ja määrittäneet,
vaikka tilan vihkiminen ja sen kirkollinen käyttö esimerkiksi messussa ja
ehtoollisessa vaikuttivat olennaisesti sen pyhyyteen. Pyhyys muodostui
vuorovaikutuksessa ja tilan pyhyys vaati uusintamista. Tämä taas edellytti
laajaa neuvottelua ja yhteisön osallistumista.⁹⁵ Keskiajalta ja uuden ajan
alusta on säilynyt lukuisia valituksia ja varoituksia ennen kaikkea maalli-
koiden sopimattomasta käytöksestä kirkonmäellä tai itse kirkossa.⁹⁶ Pyhä
tila edellytti arvokasta käytöstä.

Pyhä tila oli osa yhteisön hierarkioita. Kristityt muodostivat vuorovai-
kutussuhteen jumalalliseen erilaisten rituaalien, kuten kulkueiden ja py-
hiinvaellusten sekä symbolien ja kertomusten, kautta. Nämä edesauttoivat
pyhän tilan uusintamista.⁹⁷ Kirkkojen sisälläkin pyhyys oli eräänlainen liu-
kuma. Se kiteytyi alttareiden ja keskiajalla pyhimysten hautojen ja patsai-
den ympärille. Hautojen, patsaiden tai kuvien visuaalinen sanoma ja jopa
niiden koskettaminen syvensi pyhyiden kokemusta.⁹⁸ Yhteisön asenne
heijastui käytöksessä. Esimerkiksi katsekontakti pyhiinvaelluskirkkoon
valmisti toivoretkeläistä pyhän tilan kohtaamiseen ja toimi etappina
hartauden harjoittamisen rituaaleille. Toisaalta sisällä kirkossa pyhän tilan
ydintä, pyhimyksen hautaa, voitiin korostaa erilaisilla tavoilla antaa aiottu
lahja. Esimerkiksi pyhimykselle luvattu vahalanka tai arvometallista val-
mistettu lanka saatettiin lahjoittaa kiertämällä se haudan ympärille. Näin
myös lahjoitustapa korosti kirkon, kappelin tai luostarin pyhää ydintä –
pyhimyksen hautaa.

Vaikka pohjoismainen lähdemateriaali kertoo niukasti pyhiinvaellus-
käytännöistä, pyhän tilan korostamisrituaaleja kuvataan hyvin 1400-luvun
lopulla kerättyssä Pyhän Birgitan tyttären Katariinan kanonisaatioproses-

94 Pyhän tilan tuottamisesta keskiajalla ks. Kaplan 2001; Trio & De Smet 2006; Mara de Silva 2015; pyhän hierarkioista kirkkorakennuksen sisällä ks. Thiery 2009, 41–60.

95 Vrt. Klaniczay 1996, 46, joka näkee pyhän ja siihen liittyvien rituaalien määrittämisen kirkollisena etuoikeutena ja keinona ylläpitää hierarkiaa.

96 Thiery 2009, 111–139.

97 Mara de Silva 2015.

98 Geary 1978.

sisä. Muuan Cristina todisti, kuinka hän oli vakavasti sairas madoista, jotka kasvoivat, möyryivät ja metelöivät hänen vatsassaan. Tuskissaan Cristina lupasi tehdä pyhiinvaelluksen Katariinan haudalle Vadstenaan ja lahjoittaa sinne yhtä pitkän kynttilän kuin hänen vatsansa ympäritys oli. Vadstenan luostari oli Katariinan ja Birgitan hautoineen yksi Pohjolan tärkeimmistä pyhiinvaelluskohteista, toinen oli Nidarosissa sijaitseva pyhän Olavin hauta. Nykyisen Suomen alueelta pyhiinvaelluskohteista on säilynyt hyvin vähän kirjallista materiaalia, mutta kohteina oletetaan olleen ainakin Turun tuomiokirkko, jossa olivat sekä Pyhän Henrikin että Hemmingin pyhänjäännökset, Nousiainen Henrikin alkuperäisenä hautapaikkana sekä Rengon kirkko ja Hattulan pyhän ristin kirkko. Uusin tutkimus lisää listaan mahdollisesti Finströmin kirkon Ahvenanmaalla.⁹⁹

Saavuttuaan haudalle Cristina asettui nöyrästi makaavaan rukousasentoon ja nukahti. Jo itse vaellus Katariinan haudalle oli osoitus tilan merkityksellisyydestä, luvattiinhan se vastalahjaksi paranemisihmeestä pyhimykselle. Katariinan ja hänen hautansa pyhyttä korostivat sekä lahjaksi luvattu kynttilä että rukousasento, nöyrä kumartuminen maahan saakka. Nukahtamista ei tule nähdä epäkunnioittavana eleenä. Rituaalinen uni oli osa jo antiikista periytyviä haudalle sijoitettavia paranemisrituaaleja. Haudalla nukkumiseen liittyi usein uni tai näky parantavasta pyhimyksestä. Niin tässäkin tapauksessa. Pyhä Katariina ilmestyi Cristinalle unessa ja kehotti tätä menemään äitinsä Pyhän Birgitan haudalle ja kiertämään se polvillaan paljain jaloin.¹⁰⁰ Paljaat jalat ja polvistuminen korostivat pyhiinvaeltajien nöyryyttä. Samalla ne mahdollistivat suuremman kontaktin pyhään tilaan, hautaa ympäröivään kirkkoon.

Vastaavia hautarituaaleja ei ole kirjattu Suomen puolelta eikä suomalaisilta pyhiinvaeltajilta, mutta ei ole syytä olettaa, etteivätkö vastaavat tavat olisi olleet tunnettuja valtakunnan itäosassa. Kustaa Vaasan peruutusluetteloiden pohjalta tiedetään, että etenkin Ahvenanmaalla ja Varsinais-Suomessa on ollut maallikoiden kirkolle tai pyhimyksille osoittamia lahjoituksia. Rahalöytöjä on tehty useista kirkoista. Saariston kirkoista, Rymättylästä, Sauvosta ja Nauvosta listattiin hopeisia kaloja, jotka on todennäköisesti annettu kiitokseksi kalansaaliista tai sellaista rukoiltaessa. Vastaava motiivi lienee ollut taustalla Marttilan ja Kalannin kirkoista löydettyissä hopeisissa viljantähkissä.¹⁰¹ Uuden ajan alussa uhrirkirkkokäytännöt vahvis-

99 Ks. eri artikkelit teoksessa Katajala-Peltomaa ym. 2014.

100 Processus seu negocium, 78.

101 Toivo 2014, 308.

tivat ajattelua, että toiset kirkot olivat otollisempia uhrin antopaikkoja kuin toiset. Aina kyseessä ei ollut virallinen kirkkorakennus, vaan rituaalit saattoivat kohdistua myös lähteeseen tai muuhun pyhänä pidettyyn paikkaan.

Lopuksi

Etäisyyksien ja hitaiden kulku- ja tiedonvälitysmahdollisuuksien tuottamat esteet olivat suuri haaste varhaismoderneille yhteisöille ja yhteiskunnille. Fyysinen etäisyys tuotti myös henkistä erillisyyttä ja ennakkoluuloja yhteiskunnan sisälle ja paikallisyhteisöjen välille. Etäisyyttä vahvisti kulttuurinen monimuotoisuus, joka oli osaksi etäisyyden synnyttämää ja ylläpitämää. Tilaa otettiin haltuun monin tavoin, ja siitä pyrittiin tekemään omaa ja tuttua rajamerkeillä, dokumenteilla ja nimeämiskäytännöillä. Keskusvallalle olennaista oli saada nopeammin lisää tietoa kaukana olevan tilan valvomiseksi ja hyödyntämiseksi. Etäisyyksistä huolimatta Suomi oli yleiseurooppalaista (kulttuuri)tilaa, joskin reformaatio heikensi kulttuurista ylijärjaisuutta ja varsinkin ylijärjaisen samanaikaisuuden kokemista. Tällä tuskin oli suurta merkitystä tavallisen ihmisen toiminnalle, mutta katolilaisuuteen vihamielisesti suhtautuvan ja aikaisempaa kansallisempaa yhteiskuntajärjestystä rakentavan valtionjohdon tavoitteita tietysti palveli se, että uskonelämän muodot ja jopa valtakunnan ajanlasku kehittyivät eri suuntaan.

Paikkaan ja paikallisyhteisöön kiinnittyminen oli osaksi yhteiskuntaryhmäsidonnaista: liikkuvuus samoin kuin sen tuottama henkinen irrallisuus lienee ollut suhteellisesti suurinta alemmissa yhteiskuntaryhmissä, joissa ei omistettu maata. Varattoman väen, joihin saattoi kuulua myös maata omistavien perheiden jälkikasvu, oli toisinaan pakko lähteä kotiseudultaan tavoittelemaan parempia toimeentulomahdollisuuksia. Kaikilla ei ollut mahdollisuutta juurtua minnekään eikä mieltää jotain paikkaa tai tilaa omakseen.

Ajatus paikallaan pysyvistä ja eristyneistä varhaismodernista väestöstä onkin harhaa: talonpojat tekivät vuoden mittaan pitkiäkin metsästys-, kalastus-, kauppa- ja kirkkomatkoja ja vaikkei kauppias aina matkustanut itse, hän oli usein kirjeenvaihdossa kaukaisten seutujen liikekumppaneihinsa. Ylempien yhteiskuntaryhmien jäsenet, varsinkin yliopistokoulutuksen hankkivat ja kruunun tai kirkon palvelukseen sijoittuneet miehet, saattoivat viettää hyvin liikkuvaa elämää. Matkanteko ja yhteydenpito muokkasivat niistä osalliseksi pääsevien maailmankuvia ja

identiteettejä erilaisiksi kuin niillä, jotka eivät syystä tai toisesta liikkuneet yhtä paljon. Reformaatio vähensi tai ainakin suuntasi uudelleen sekä kansallista että ylirajaista liikkuvuutta, sillä se vei pyhiinvaellusmatkojen opillisen pohjan ja katkoi oppineiston ja papiston siteitä Roomaan ja katolisiin yliopistoihin. Toisaalta valtakunnan käymät suuret sodat veivät suuret joukot suomalaisiakin tekemisiin itä-, keski- ja eteläeurooppalaisien seutujen ja väestöjen kanssa.

Yksityisen tai julkisen kannalta tarkasteltuna tila on prosessi, jonka ihmiset toiminnallaan luovat ympärilleen. Siksi tila sekä luo että heijastaa identiteettiä. Tässä tilan käsite eroaa rakennuksesta, paikasta ja myös maantieteestä. Juridinen omistusoikeus saattaa määrittää jonkin paikan yksityiseksi. Tila sen sijaan ei ole jonkin luonteinen (tai yksityiseen ja julkiseen jaettuna ehkä edes olemassa) riippumattomasti, vaan siitä täytyy tehdä tietynlainen. Niinpä myös tilan yksityisyys ja julkisuus ovat prosesseja, jotka vaativat ihmisen osallisuuden – ne eivät siis ole sinällään olemassa olevia, ihmisestä riippumattomia pysyviä kategorioita. Sama prosessinomaisuus koskee myös tilan pyhyttä: vihkiminen ja virallinen liturgia olivat siinä vain osatekijöitä. Osallistujien aktiivisuus – ruumiilliset harjoitteet, rituaalit, symbolit ja tunteet – olivat olennaisia pyhyden rakennuselementtejä yksilö- ja yhteisötasolla. Tilan pyhäksi kokemisen ja esittämisen muodot vaihtelivat sen mukaan, oliko kyseessä kristillinen vai pakanallinen perinne. Kirkkokuntien väliset erot ja reformaatio tuottivat lisää vaihtelua siihen, mitä pidettiin pyhänä ja miten pyhyttä ilmennettiin. Kirkkorakennukset pysyivät kuitenkin niiden fyysisistä ja opillisista muutoksista huolimatta yhteisöjen keskeisinä rakennuksina.

Kirjallisuusluettelo

- Alasuutari, Pertti (2007) *Yhteiskuntateoria ja yhteiskunnallinen todellisuus*. Helsinki: Gaudeamus.
- Anderson, Benedict (2006) *Imagined communities. Reflections on the origin and spread of nationalism*. Tarkistettu painos. Lontoo: Verso.
- Andrén, Anders (2013) The significance of places. The Christianization of Scandinavia from a spatial point of view. *World Archaeology* 45:1, 27–45.
- Anttonen, Veikko (2014) Missä pyhä, siellä apu. Kansanomaisen ja kirkollisen pyhän kohtaamispisteitä keskiajan Suomessa. Teoksessa Sari Katajala-Peltomaa & Christian Krötzel & Marjo Meriluoto-Jaakkola (toim.) *Suomalaisten pyhiinvaellukset keskiajalla. Kun maailma aukeni*. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, 65–83.
- Arffman, Kaarlo (2016) Resistance to the Reformation in 16-th-century Finland. Teoksessa Sari Katajala-Peltomaa & Raisa Toivo (toim.) *Lived religion and the long Reformation in Northern Europe 1300–1700*. Leiden: Brill, 255–273.
- Benn, Stanley I. & Gaus, Gerald F. (1983) The public and private. Concepts and action. Teoksessa S. I. Benn & G. F. Gaus (toim.) *Public and private in social life*. Lontoo: Croom Helm, 3–27.

- Bergström, Carin (1992) *Kyrkplatsen som socknens centrum. Studier till Kulturmiljöprogram för Sverige*. Tukholma: Riksantikvarieämbetet.
- Besserman, Lawrence (toim.) (2006) *Sacred and secular in medieval and early modern culture. New essays*. New York: Palgrave Macmillan.
- BFH I. *Bidrag till Finlands historia* I. Toimittanut Reinhold Hausen. Helsinki: Finlands statsarkiv 1881–1883.
- Burnett, Amy Nelson (2011) The social history of communion. *Past and Present* 2:1, 77–119.
- Cohen, Elizabeth S. (1992) Honor and gender in the streets of early modern Rome. *Journal of Interdisciplinary History* 22:4, 597–625.
- Coster, Will & Spicer, Andrew (2005) *Sacred space in early modern Europe*. Cambridge: Cambridge University Press.
- DF – Diplomatarium Fennicum. <http://df.narc.fi/> (haettu 4.11.2016)
- Döring, Tobias (2016) Introduction. Teoksessa Susanne Rupp & Tobias Döring (toim.) *Performances of the sacred in late medieval and early modern England*. Amsterdam: Rodopi, 7–11.
- Edgren, Torsten & Gardberg, Carl Jacob (1996) *Porvoon kaupungin historia I: Porvoon seudun esihistoria, Keskiäika ja 1500-luku*. Suomennos Irma Savolainen. Porvoo: Porvoon kaupunki.
- Eibach, Joachim (2011) Das Offene Haus. Kommunikative Praxis Im Sozialen Nahraum der Europäischen Frühen Neuzeit. *Zeitschrift für Historische Forschung* 38:4, 621–664.
- Einonen, Piia (2011) Traveling governor. Teoksessa Marko Lamberg & Marko Hakanen & Janne Haikari (toim.) *Physical and cultural space in pre-industrial Europe. Methodological approaches to spatiality*. Lund: Nordic Academic Press, 124–151.
- Emmelius, Caroline & Fridrun Freise & Rebekka v. Mallinckrodt & Petra Paschinger & Claudius Sittig & Regina Töpfer (toim.) (2004) *Offen und Verborgen. Vorstellungen und Praktiken Des Öffentlichkeiten und Privaten im Mittelalter und Früher Neuzeit*. Göttingen: Wallstein Verlag.
- Etymologinen sanakirja* 1–3. Toimittaneet Ulla-Maija Kulonen & Erkki Itkonen & Aulis J. Joki & Reino Peltola & Marita Cronstedt & Eino Koponen & Meri Puomies & Klaas Ph. Ruppel & Satu Tanner. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura & Kotimaisten kielten tutkimuskeskus 1992, 1995 ja 2000.
- Fredrikson, Erkki (2000) *Suomen Karttakuva*. Jyväskylä: Kolmas Iglu & Jyväskylän yliopiston historian laitos.
- Friberg, Nils & Friberg, Inga (1983) *Stockholm i bottniska farvatten: Stockholms bottniska handelsfält under senmedeltiden och Gustav Vasa: en historisk-geografisk studie*. Tukholma: Liber.
- Förvaltningshistorisk ordbok. Hallintohistoriallisen terminologian hakuteos. Helsinki: Svenska Litteratursällskapet i Finland. <http://fho.sls.fi/> (haettu 4.11.2016).
- Gardberg, C. J. (1981) Kaupunkilaitos keskiajalla ja uuden ajan alussa. Teoksessa Päiviö Tommila (toim.) *Suomen kaupunkilaitoksen historia 1: Keskiajalta 1870-luvulle*. Helsinki: Suomen kaupunkiliitto, 9–48.
- Gardberg, Carl Jacob (2001) *Santiago de Compostela Matka apostoli Jaakobin haudalle*. Espoo: Schildts.
- Geary, Patrick (1978) *Furta Sacra. Thefts of relics in the central middle ages*. Princeton: Princeton University Press.
- Groebner, Valentin (2007) *Who are you? Identification, deception, and surveillance in early modern Europe*. New York: Zone Books.
- Gustafsson, Harald (1998) The conglomerate state. A perspective on state formation in early modern Europe. *Scandinavian Journal of History* 23:3–4, 189–213.
- Hakanen, Marko (2011) The reach of power. Teoksessa Marko Lamberg & Marko Hakanen & Janne Haikari (toim.) *Physical and cultural space in pre-industrial Europe. Methodological approaches to spatiality*. Lund: Nordic Academic Press, 199–216.
- Happonen, Päivi (2004) *Sukututkimuksen asiakirjaopas*. Väestöhistorialliset arkistolähteet. Mikkelä: Karjala-tietokantasäätiö.
- Harrison, Dick (2009) *Sveriges historia 2: 600–1350*. Tukholma: Norstedt.
- Harrison, Dick & Eriksson, Bo (2010) *Sveriges Historia 3: 1350–1600*. Tukholma: Norstedt.
- Heal, Bridget (2005) Sacred image and sacred space in Lutheran Germany. Teoksessa Will Coster & Andrew Spicer (toim.) *Sacred space. The redefinition of sanctity in post-Reformation Europe*. Cambridge: Cambridge University Press, 39–59.

- Heikkilä, Tuomas (2005) *Pyhän Henrikin legenda*. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- Heikkinen, Antero (1988) *Kirveskansan elämää*. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- Hemmer, Ragnar (1965) Huru länge existerade landsrätten i Åbo. *Historisk tidskrift för Finland* 50:1, 149–158.
- Herva, Veli-Pekka & Ylimaunu, Timo & Kallio-Seppä, Titta & Kuokkanen, Tiina & Nurmi, Risto (2011) Urban boundaries. Teoksessa Marko Lamberg & Marko Hakanen & Janne Haikari (toim.) *Physical and cultural space in pre-industrial Europe. Methodological approaches to spatiality*. Lund: Nordic Academic Press, 319–334.
- Hiekkanen, Markus (2014) Kirkkorakennukset ja pyhiinvaellukset Suomessa noin 1000–1550. Teoksessa Sari Katajala-Peltomaa & Christian Krötzl & Marjo Meriluoto-Jaakkola (toim.) *Suomalaisten pyhiinvaellukset keskiajalla. Kun maailma aukeni*. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, 241–261.
- Hiekkanen, Markus (2007) *Suomen keskiajan kivikirkot*. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- Hiekkanen, Markus (1994) *The stone churches of medieval diocese of Turku. A systematic classification and chronology*. Helsinki: Suomen Muinaismuistoyhdistys.
- Historiallinen Aikakauskirja* (2010) Tila historiassa 108:1.
- Historisk Tidskrift för Finland* (2016) Rumslighet under medeltiden 101:1.
- Häkkinen, Antti (2005) Kiertäminen, kulkeminen ja muukalaisuuden kohtaaminen 1800-luvun lopun ja 1900-luvun alun maaseutuyhteisöissä. Teoksessa Antti Häkkinen & Panu Pulma & Miika Tervonen (toim.) *Vieraat kulkijat, tutut talot*. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, 225–262.
- Jaakkola, Jalmari (1958) *Porin historia 1: Satakunnan varhaiskauppa ja Porin edeltäjät*. Pori: Porin kaupunki.
- Jokipii, Mauno (1999) Keski-Suomen vaiheet keskiajalta kunnallishallintoon. Teoksessa Mauno Jokipii (toim.) *Keski-Suomen historia 1: Keski-Suomen vanhin historia*. Jyväskylä: Keski-Suomen maakuntaliitto, 173–686.
- Kaplan Michael (toim.) (2001) *La Sacré et son inscription dans l'espace à Byzance et en Occident*. Pariisi: Publications de la Sorbonne.
- Karonen, Petri (2008) Teit, Jakob. Teoksessa Henrik Knif & Joel Backström (toim.) *Biografiskt lexikon för Finland 1: Svenska tiden*. Helsinki & Tukholma: Svenska Litteratursällskapet i Finland & Atlantis, 662–664.
- Karonen, Petri (2014) *Pohjoisen suurvalta. Ruotsi ja Suomi 1521–1809*. 4. uudistettu painos. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- Katajala, Kimmo (2006) The origin of the border. Teoksessa Harald Gustafsson & Hanne Sanders (toim.) *Vid gränsen. Integration och identitet i det förnationella Norden*. Tukholma: Makadam, 86–106.
- Katajala, Kimmo (2011) Maps, borders and state-building. Teoksessa Marko Lamberg & Marko Hakanen & Janne Haikari (toim.) *Physical and cultural space in pre-industrial Europe. Methodological approaches to spatiality*. Lund: Nordic Academic Press, 58–91.
- Katajala-Peltomaa, Sari (2013) Fatherhood, masculinity and lived religion in late medieval Sweden. *Scandinavian Journal of History* 38:2, 223–244.
- Katajala-Peltomaa, Sari (2014) Arki, hoiva ja pyhiinvaellukset. Teoksessa Sari Katajala-Peltomaa & Christian Krötzl & Marjo Meriluoto-Jaakkola (toim.) *Suomalaisten pyhiinvaellukset keskiajalla. Kun maailma aukeni*. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, 163–179.
- Katajala-Peltomaa, Sari & Toivo, Raisa (2009) *Noitavaimo ja neitsytäiti. Naisten arki keskiajalta uudelle ajalle*. Jyväskylä: Atena Kustannus.
- Katajala-Peltomaa, Sari & Toivo, Raisa (2010) Tila ja hoivan käytänteet keskiajalla ja uuden ajan alussa. *Historiallinen Aikakauskirja* 108:1, 15–28.
- Kittell, Ellen (1998) Women, audience, and public act in medieval Flanders. *Journal of Women's History* 10:3, 74–96.
- Klanciczay, Gábor (1996) *Uses of supernatural powers. The transformation of popular religion in medieval & early modern Europe*. Princeton: Princeton University Press.
- Knuutila, Jyrki (2010) *Soturi, kuningas, pyhimys. Pyhän Olavin kultti osana kristillistymistä Suomessa 1200-luvun alkupuolelta 1500-luvun puoliväliin*. Helsinki: Suomen kirkkohistoriallinen seura.

- Knuutila, Jyrki (2014) Pyhiinvaeltaja ja Hämeen Härkätien kirkkojen pyhimyskultit 1400-luvulla. Teoksessa Sari Katajala-Peltomaa & Christian Krötzl & Marjo Meriluoto-Jaakkola (toim.) *Suomalaiset pyhiinvaelluksen keskiajalla*. Helsinki & Tampere: Suomalaisen kirjallisuuden seura & Tampereen Museot, 123–145.
- Knuutila, Seppo & Piela, Ulla (toim.) (2006) Paikka. Eletty, kuviteltu, kerrottu. *Kalevalaseuran Vuosikirja 2006*. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- Korpela, Jukka (2005) *Viipurin läänin historia II: Viipurin limäläänin synty*. Joensuu: Karjalan kirjapaino.
- Korpela, Jukka (2006) Keskiaikainen itäraja läpi itäisen Fennoskandian metsävyöhykkeen – mikä se on! *Historiallinen Aikakauskirja* 104:4, 454–469.
- Korpela, Jukka (2011) In deep, distant forests. Teoksessa Marko Lamberg & Marko Hakanen & Janne Haikari (toim.) *Physical and cultural space in pre-industrial Europe. Methodological approaches to spatiality*. Lund: Nordic Academic Press, 95–123.
- Korpiola, Mia (2001) "The people of Sweden shall have peace." Peace legislation and royal power in later medieval Sweden. Teoksessa Anthony Musson (toim.) *Expectations of the law in the middle ages*. Martlesham: The Boydell Press, 35–51.
- Koskinen, Ulla (2011) Distance as an argument. Teoksessa Marko Lamberg & Marko Hakanen & Janne Haikari (toim.) *Physical and cultural space in pre-industrial Europe. Methodological approaches to spatiality*. Lund: Nordic Academic Press, 155–175.
- Kostet, Juhani (2014) Ensimmäisen polven kaupunkimittaukset. Teoksessa Henrik Lilius & Henrik & Pekka Kärki (toim.) *Suomen kaupunkirakentamisen historia 1*. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, 144–145.
- Krötzl, Christian (1994) *Pilger, Mirakel und Alltag. Formen des Verh altens im skandinavischen Mittelalter, 12.–15. Jh.* Helsinki: Suomen Historiallinen Seura.
- Krötzl, Christian (2004) *Pietarin ja Paavalin nimissä. Paavit lähetystyö ja Euroopan muotoutuminen (500–1250)*. Helsinki: Suomen Historiallinen Seura.
- Kuusi, Sakari (1980) *Hollolan pitäjän historia. Muinaisuuden hämärästä kunnallisen elämän alkuun 1860-luvulle*. 2. yhdistetty ja korjattu painos. Hollola: Hollolan kunta.
- Laitinen, Riitta (2004) Ehtoollisen kokeminen paikassa ja tilassa 1600-luvun Suomessa. Teoksessa Riitta Laitinen (toim.) *Tilan kokemisen kulttuurihistoriaa*. Turku: Turun Yliopisto, 127–154.
- Laitinen, Riitta (2014) Rajoja ja avoimuutta 1600-luvun kodeissa. *Historiallinen aikakauskirja* 112: 1, 20–31.
- Laitinen, Riitta (2017) *Order, materiality and urban space in the early modern kingdom of Sweden*. Amsterdam: Amsterdam University Press.
- Laitinen, Riitta & Lindström, Dag (2008) Urban order and street regulation in seventeenth-century Sweden. *Journal of Early Modern History* 12:3/4, 257–287.
- Lamberg, Marko (2000) Finnar, svenskar eller främlingar? Inblickar i den finska befolkningsdelens status i det svenska riket under senmedeltiden. *Historisk tidskrift* 120:4, 497–520.
- Lamberg, Marko (2007) *Jöns Buddes – birgittalaisveli ja hänen teoksensa*. Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran Toimituksia 1115. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- Lamberg, Marko (2008) Reformaatio ja suomalaisuus. Teoksessa Joonas Salminen (toim.) *Reformaatio. Henkilökuvia ja tutkimussuuntia*. Helsinki: Suomen Teologinen Kirjallisuusseura & Suomen Kirkkohistoriallinen Seura, 62–85.
- Lamberg, Marko (2009) Att kartera senmedeltida birgittinsk klosterlitteratur. Politisk och kulturell geografi i "Jöns Buddes bok". *Folkmålsstudier* 47 (2009), 67–92.
- Lamberg, Marko (2011) Introduction, mapping physical and cultural space in pre-industrial Europe. Teoksessa Marko Lamberg & Marko Hakanen & Janne Haikari (toim.) *Physical and cultural space in pre-industrial Europe. Methodological approaches to spatiality*. Lund: Nordic Academic Press, 11–26.
- Lamberg, Marko (2013a) Birgittalaisääntökunta yllirajaisena yhteisönä myöhäiskeskiajalla. Teoksessa Jari Eilola & Laura-Kristiina Moilanen (toim.) *Yhteisöllisyyden perintö. Tutkimuksia yhteisöistä eri vuosisadoilla*. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, 149–193.
- Lamberg, Marko (2013b) Suomalaisuus identiteettinä ja toiseutena varhaismodernissa Ruotsin valtakunnassa. Teoksessa Marja-Leena Hänninen (toim.) *Vieras, auto vihollinen. Toiseus antiikista uuden ajan alkuun*. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, 419–438.

- Lamberg, Marko & Mäkinen, Minna & Uotila, Merja (2011) A rural living sphere. Teoksessa Marko Lamberg & Marko Hakanen & Janne Haikari (toim.) *Physical and cultural space in pre-industrial Europe. Methodological approaches to spatiality*. Lund: Nordic Academic Press, 289–318.
- Linnarsson, Magnus (2010) *Postgång på växlande villkor. Det svenska postväsendets organisation under stormaktstiden*. Lund: Nordic Academic Press.
- Lövgren, Anna-Brita (2013) *Passen i Gustav Vasas statsbyggande*. Teoksessa Marie Lennersand & Åsa Karlsson & Henrik Klackenborg (toim.) *Fragment ur arkiven. Festskrift till Jan Brunius*. Tukholma: Riksarkivet, 122–132.
- Maaranen, Päivi (2011) Landscapes of power. Teoksessa Marko Lamberg & Marko Hakanen & Janne Haikari (toim.) *Physical and cultural space in pre-industrial Europe. Methodological approaches to spatiality*. Lund: Nordic Academic Press, 239–272.
- Magnus Erikssons landslag. *Magnus Erikssons landslag i nusvensk tolkning*. Toimittaneet Åke Holmbäck & Elias Wessén. Tukholma: Institut för rätthistorisk forskning 1962.
- Magnus Erikssons stadslag. *Magnus Erikssons stadslag i nusvensk tolkning*. Toimittaneet Åke Holmbäck & Elias Wessén. Tukholma: Institut för rätthistorisk forskning 1966.
- Malmstedt, Göran (1994) *Helgdagsreduktionen. Övergången från ett medeltida till ett modernt år i Sverige 1500–1800*. Göteborg: Göteborgs universitet.
- Mara de Silva, Jennifer (toim.) (2015) *The sacralization of space and behavior in the early modern world*. Aldershot: Ashgate.
- Masschaele, James (2002) The public space of the marketplace in medieval England. *Speculum* 77:2, 382–421.
- Massey, Doreen (2005) *For Space*. London: SAGE.
- Mikkola, Sini (2014) Riutunut lammas ja Saban kuningatar. Naisten toimijuus ja itseoikeutus Katharina Schütz Zellin ja Florentina von Oberweimarin retoriikassa. *Teologinen Aikakauskirja* 126:4, 319–333.
- Mäkinen, Kirsti (2007) *Lollot ja kollot. Suomalaista naapurihuumoriam*. Helsinki: Otava.
- Mäntylä, Eero (1976) *Hattulan historia*. Hattula: Hattulan kunta.
- Nenola, Aili (1990) Sukupuoli, kulttuuri ja perinne. Teoksessa Aili Nenola & Senni Timonen (toim.) *Louhen sanat. Kirjoituksia kansanperinteen naisista*. Helsinki: Suomalaisen kirjallisuuden seura, 11–23.
- Nenonen, Marko (1999a) Maitse vai vesitse. Kulkemisen peruskysymys 1550–1800. Teoksessa Jaakko Mäsonen & Petri Halinen (toim.) *Tuhat vuotta tietä, kaksisataa vuotta tielaitosta 1: Maata, jäätä, kulkijoita. Tiet, liikenne ja yhteiskunta ennen vuotta 1860*. Helsinki: Edita, 144–167.
- Nenonen, Marko (1999b) Vesiltä pyörille. Suuret maantiet 1550–1800. Teoksessa Jaakko Mäsonen & Petri Halinen (toim.) *Tuhat vuotta tietä, kaksisataa vuotta tielaitosta 1: Maata, jäätä, kulkijoita. Tiet, liikenne ja yhteiskunta ennen vuotta 1860*. Helsinki: Edita, 167–237.
- Niitemaa, Vilho (1955) Hämeen keskiaika. Teoksessa Eino Jutikkala & Vilho Niitemaa & Lars Pettersson & Matti Sauramo & Ella Kivikoski (toim.) *Hämeen historia 1: Esihistoria ja keskiaika*. Hämeenlinna: Karisto, 199–541.
- Nilsson, Bertil (toim.) (1992) *Kontinuitet i kult och tro från vikingatid till medeltid*. Uppsala: Lunne Böcker.
- Nygård, Toivo (1998) *Eri-laisten historiaa. Marginaaliryhmät Suomessa 1800-luvulla ja 1900-luvun alussa*. Jyväskylä: Atena.
- Oja, Heikki (2013) *Aikakirja*. 6. painos, verkkoversio. Helsinki: Helsingin yliopiston almanakkatoimisto. <https://almanakka.helsinki.fi/images/aikakirja/Aikakirja2013kokonaan.pdf> (haettu 4.11.2016).
- Oja, Heikki (2015) *Riimut. Viestejä viikingeilta*. Helsinki: Suomalaisen kirjallisuuden Seura.
- Piilahti, Kari-Matti (2007) *Aineellista ja aineetonta turvaa. Ruokakunnat, ekologis-taloudelliset resurssit ja kontaktinmuodostus Valkealassa 1630–1750*. Helsinki: Suomalaisen kirjallisuuden Seura.
- Pirinen, Kauko (1949) Unionin aika. Teoksessa Arvi Korhonen (toim.) *Suomen historian käsikirja*. Porvoo: WSOY, 215–277.
- Pirinen, Kauko (1982) *Savon historia II:1: Rajamaakunta asutusliikkeen aikakaudella 1534–1616*. Kuopio: Kustannuskiila.

- Pirinen, Kauko (1988) *Savon Historia I. Esihistorian vuosituhanhet Savon alueella*. 2. kokonaan uudistettu laitos. Kuopio: Kustannuskiila Oy.
- Processus seu negocium. *Processus seu negocium canonizationis b. Katerine de Vadstenis*. Toimittanut Isak Collijn. Uppsala: Almqvist & Wiksell 1942–1946.
- Pulkkinen, Risto (päiväämätön) Sieidi. Saamelaiskulttuurin ensyklopedia -verkko sivusto. [Http://senc.hum.helsinki.fi/wiki/Sieidi](http://senc.hum.helsinki.fi/wiki/Sieidi) (Haettu 29.10.2016).
- Rantatupa, Heikki (1988) *Alatornion historia*. Tornio: Tornion kaupunki.
- Rantatupa, Heikki (päiväämätön) Suomalaisen maanmittauksen kehittyminen 1600-luvulta 1800-luvulle. *Vanhakartta.fi-tietokanta*. <https://expo.oscapps.jyu.fi/s/vanhakartta/page/suomalaisen-maanmittauksen-kehittyminen> (haettu 4.11.2016).
- Rantatupa, Heikki & Matti Rautiainen & Jukka Jokinen (2008) *Atlas. Suomen historia*. 2. uudistettu painos. Iisalmi: IS-Vet.
- Rautelin, Mona (2015) Cryptic pregnancies and their legal consequences in pre-modern Finland. *Social History of Medicine* 28:4, 663–685.
- Retsö, Dag (2007) *Människans mobilitet och naturens motsträvighet. Studier kring frågan om reshastighet under medeltiden*. Tukholma: Stockholms universitet.
- Reyerson, Kathryn (1997) Public and private space in medieval Montpellier. The Bon Amic square. *Journal of Urban History* 24:1, 3–27.
- Roper, Lyndal (1994) *Oedipus and the devil*. Oxford: Oxford University Press.
- Roper, Lyndal (2016) *Martin Luther, renegade and prophet*. Lontoo: Bodley Head.
- Ruuth, J. W. & Rosén, Ragnar (1982) *Viipurin kaupungin historia 1: Vuoteen 1617*. Helsinki: Torkkelin säätiö.
- Räsänen, Elina (2009) *Ruumiillinen esine, materiaallinen suku: Tutkimus Pyhä Anna itse kolmantena -aiheista keskiajan puuveistoksista Suomessa*. Helsinki: Suomen muinaismuistoyhdistys.
- Räsänen, Elina (2013) Hoping for heirs? The 'lady of the matrimony' and the case of Clemet Hogenskild in late medieval Finland. Teoksessa Sari Katajala-Peltomaa & Ville Vuolanto (toim.) *Religious participation in ancient and medieval societies – Rituals, interaction and identity*. Rooma: Institutum Romanum Finlandiae, 91–103.
- Salminen, Tapio (1993) *Suomen linnojen ja voutikuntien hallinto vuosina 1412–1448. Tutkimus Suomen linnojen suhteesta keskushallintoon vanhemmalla unioniajalla*. Suomen historian pro gradu – tutkielma: Tampereen yliopisto. [Http://urn.fi/urn:nbn:fi:uta-1-17340](http://urn.fi/urn:nbn:fi:uta-1-17340) (haettu 4.11.2016).
- Salminen, Tapio (2010) Common road, common duty – Public road, private space? King Magnus Eriksson's law and the understanding of road as a space in late medieval Finland and the Swedish realm. *Scandinavian Journal of History* 35:2, 115–134.
- Salminen, Tapio (2013) *Vantaan ja Helsingin pitäjän keskiaika*. Vantaa: Vantaan kaupunki.
- Salminen, Tapio (2014) Sinne ja takaisin. Maantiet, kulkureitit ja liikkuminen Suomessa ja Suomesta Eurooppaan. Teoksessa Sari Katajala-Peltomaa & Christian Krötzl & Marjo Meriluoto-Jaakkola (toim.) *Suomalaisten pyhiinvaellukset keskiajalla. Kun maailma aukeni*. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, 201–217.
- Scandia (2008) 74:2: Rummets återkomst.
- Shaw, Diane (1996) The construction of the private in medieval London. *Journal of Medieval and Early Modern Studies* 26:3, 447–466.
- Soininen, Arvo M. (1957) Erimaiden asuttaminen. Teoksessa Arvo M. Soininen & Martti Rapola & Eino Jutikkala & Armas Luukko (toim.) *Hämeen Historia 2:1: Noin vuodesta 1540 vuoteen 1721*. Hämeenlinna: Karisto, 5–59.
- Stark, Laura (2002) *Peasants, pilgrims and sacred promises. Ritual and the supernatural in Orthodox Karlian folk religion*. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- Stark, Laura (1998) *Magic, body and social order. The construction of gender through women's private rituals in traditional Finland*. Studia Fennica Folkloristica 5. Helsinki: Finnish Literature Society.
- STb 1563. *Stockholms stads tänkeböcker 1553–1567*. Stockholms stadsböcker från äldre tid, Serie 2, N. F. 3. Toimittaneet Johan Axel Almquist, & 1950 Hans Hildebrand. Tukholma: Kungl. Samfundet för utgivande av handskrifter rörande Skandinaviens historia ja Samfundet S:t Erik 1939.

- Stenqvist Millde, Ylva (2007) *Vägar inom räckhåll. Spåren efter resande i det förindustriella bondesamhället*. Tukholma: Stockholms universitet.
- Strang, Jan (2006) Suomen merikartat ja vesistöjen kartoitus 1583–1950. *Jan Strangin merikarttatiето -sivusto*. <http://www.strang.fi/merikarttatiето/> (haettu 4.11.2016).
- Strömberg, J. B. L. D. (2013) *De svenska resande kungarna – och maktens centrum*. Uppsala: Svenska fornskriftsällskapet.
- Stjerna, Kirsi (2011) *Reformaation naisia*. Helsinki: Kirjapaja.
- Sulkunen, Irma & Niemi, Marjaana & Katajala-Peltomaa, Sari (2016) Johdanto. Maailmankuvat ja identiteetit pitkällä aikavälillä. Teoksessa Irma Sulkunen, Marjaana Niemi & Sari Katajala-Peltomaa (toim.) *Usko, tiede ja historiantkirjoitus. Suomalaisia maailmankuvia keskiajalta 1900-luvulle*. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, 8–31.
- Suolahti, Gunnar (1912) *Suomen pappilat 1700-luvulla*. Helsinki: WSOY.
- Suvanto, Seppo (1985) Keskiaika. Teoksessa Eero Laaksonen & Erkki Pärssinen (toim.) *Suomen Historia, osa 2*. Espoo: Weilin+Göös, 10–225.
- Talvitie, Petri (2013) *Kyläosuudesta yksityiseen maanomistukseen: Isojako Länsi-Uudellamaalla 1700-luvulla*. Historiallisia tutkimuksia Helsingin yliopistosta XXVIII. Helsinki: Helsingin yliopisto.
- Thiery, Daniel (2009) *Polluting the sacred: Violence, faith, and the 'civilizing' of parishioners in late medieval England*. Leiden: Brill.
- Tiilikkala, Jasse (2016) Rautakauden asutuksesta historiallisiin kyliin. *Suomen Museo* 121 (2016), 9–30.
- Tiitta, Allan (1999) Suomen karttakuvan kehitys. *Tieteessä tapahtuu* 17:4, 16–23.
- Toivo, Raisa Maria (2014) Uhririkkkoperinne. Luterilainen pyhiinvaellus uuden ajan alun Suomessa? Teoksessa Sari Katajala-Peltomaa & Christian Krötzel & Marjo Meriluoto-Jaakkola (toim.) *Suomalaisten pyhiinvaellukset keskiajalta: kun maailma aukeni*. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- Tollin, Clas (2007) När Sverige sattes på kartan. Teoksessa Ulf Jansson (toim.) *Kartlagt land. Kartan som källa till de areella näringarnas geografi och historia*. Tukholma: Kungl. Skogs- och lantbruksakademien, 51–70.
- Trio, Paul & De Smet, Marjan (toim.) (2006) *The use and abuse of sacred places in late medieval towns*. Leuven: Leuven University Press.
- Vahtola, Jouko (1980) *Tornionjoki- ja Kemijokilaakson asutuksen synty. Nimistötieteellinen ja historiallinen tutkimus*. Oulu: Pohjois-Suomen historiallinen yhdistys.
- Vainio-Korhonen, Kirsi (2012) *Ujostelemattomat. Kättilöiden, synnytysten ja arjen historiaa*. Helsinki: WSOY.
- Widén, Bill (2002) *Predikstolen som massmedium i det svenska riket från medeltiden till stormaktstidens slut*. Turku: Åbo Akademi.
- Wieck, Roger S. (2017) *The medieval calendar: Locating time in the middle ages*. Lontoo: Scala Arts Publishers Inc.
- Viitaniemi, Ella (2016) *Yksimielisyydestä yhteiseen sopimiseen. Paikallisyhteisön poliittinen kulttuuri ja Kokemäen kirkon rakennusprosessi 1730–1786*. Tampere: Tampere University Press.
- Vilkuna, Anna-Maria (1998) *Kruunun taloudenpito Hämeen linnassa 1500-luvun puolivälissä*. Bibliotheca historica, 31. Helsinki: Suomen Historiallinen Seura.
- Villstrand, Nils Erik (2012) *Valtakunnanosa. Suurvalta ja valtakuunnan hajoaminen 1560–1812*. Helsinki: Svenska Litteratursällskapet i Finland.